

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
December / Aralık 2021, 25 (3): 1443-1463

**Fetvâhânenin Son Yıllarındaki Fetvâ Faaliyeti ve Müftâ-bih Olan Görüşün Devlet Başkanı İrâdesiyle Değişimi
- 378 Numaralı *Fetvâhâne-i 'Âlf Ecvibe-i Şer'iyye Defteri* Çerçevesinde-**

*Fatwâ Activity During the Last Years of The Fatwâ Office and The Exchange of the Preferred Fatwâ by the Will of the Sultan
- Within the Framework of the Records Numbered 378 and Named The Record for the Legal Responses of the Supreme Fatwâ Office-*

Emine Arslan

Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı
Assist. Prof., Kırklareli University, Faculty of Theology Department of Islamic Law
Kırklareli, Turkey
emine.arslan@klu.edu.tr orcid.org/0000-0002-3873-3475

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 13 August / Ağustos 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 13 December / Aralık 2021

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2021

Pub Date Season / Yayın Sezonu: December / Aralık

Volume / Cilt: 25 **Issue / Sayı:** 3 **Pages / Sayfa:** 1443-1463

Cite as / Atıf: Arslan, Emine. Fetvâhânenin Son Yıllarındaki Fetvâ Faaliyeti ve Müftâ-bih Olan Görüşün Devlet Başkanı İrâdesiyle Değişimi -378 Numaralı *Fetvâhâne-i 'Âlf Ecvibe-i Şer'iyye Defteri* Çerçevesinde-[*Fatwâ Activity During the Last Years of The Fatwâ Office and The Exchange of the Preferred Fatwâ by the Will of the Sultan- Within the Framework of the Records Numbered 378 and Named The Record for the Legal Responses of the Supreme Fatwâ Office*]-. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 25/3 (Aralık 2021): 1443-1463.

<https://doi.org/10.18505/cuid.982616>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

Abstract: The Fatwâ-house, which was within the body of Meshihat in the Ottoman Empire, gave answers to the questions posed to it by focusing on the Hanafi sect and the preferred fatwâs of this sect for centuries. These questions and answers were also duly recorded. In this study, based on *The Record for the Legal Responses of the Supreme Fatwâ Office*, which is registered at records numbered 378 in the Meshihat Archive of the Istanbul Mufti, one of the records containing the answers given by the institution. It is an attempt to create an imagination about the scope and sphere of influence of the fatwâ activity in the last period of the Ottoman Empire. Accordingly, in the last thirteen years of the state, Fatwâ-house has been the addressee of questions from individuals, state and private institution directors, societies, ministries and the Grand Vizier. While some of these questions came from the provinces within the Ottoman borders or from the countries that had an administrative ties with the Ottoman Empire, some of them were submitted to the Fatwâ-house by the Muslims of other states from the lost lands or simply because the caliphate center was the official fatwâ organ. At the records, there is also a record of the questions coming from muslims who are Ottoman citizens but residing in other countries. Looking at the subjects, it was determined that most of the questions were asked about foundations. In addition, the permissibility of obtaining interest by bank facility or depositing money in the bank, the establishment of modern schools and whether the ways to create resources for these schools are permissible, whether teaching in Latin letters is possible, the provision of life insurance, the importance of cleanliness in the fight against cholera, the fight against innovations (bid'as) in mosques. It is seen that questions on different issues, from issues such as whether the wife of the lost (mafqud) can be separated by the judge or not; to the issues of whether the fulfillment of judgment can be regarded as the end of the judgment or not. As it is mentioned in some fatwâ records at the record book, it is obligatory to decide on fatwâ and its fulfillment in the Ottoman Empire with the most authentic and preferred view of the Hanafi sect. The last two fatwâ questions mentioned above are handled as examples of giving up the act with the will of the head of state, with the preferred fatwâs discussed in this article. It is only possible with the will of the head of state to make a decision with an opinion other than preferred fatwâ or an other opinion out of the sect. According to the first example, some of those of the citizens of other states outside the Ottoman Empire came to the Ottoman lands for reasons like trade etc. and married to Muslim women there and then left them suffering. This was also true for the wives of men who went to wars and did not return. Although the drawbacks of the Hanafi sect's preferred view, that one should wait until the age of ninety, one hundred, one hundred and twenty, or until the death of their peers, were resolved by appointing a regent from other sects, continuity could not be ensured in this practice either, finding people has not always been possible. For this reason, in the time of Shaykh al-Islam Hayri Efendi, a statement of change was prepared and submitted to the will of the sultan. In the issue of whether the signature of the head of state can be counted as the end of the judgment, another subject in which the will of the head of state is applied, the stages of abandoning the preferred view can be followed much more clearly. In the case of the dismissal of the judge or the expiration of the term of office before the execution of the judgment, especially in the distant provinces of the state, in the case of the judge's dismissal or the expiration of his term, according to the preferred view of the sect, which was based on juristic discretion, the closure of the cases took many years. It is seen that the judgment reached by analogy was submitted to the will of the sultan, with an article added to the script regarding the prepared procedure of reasoning, although there is no preferred view since it is the most suitable opinion for the interests of the people and the necessities of the century due to the increase in complaints. Effective from the time it was approved by the head of state, the execution of the sentence is no longer a requirement for the trial to be completed. The changes in the provisions of these matters also

show that, although it was important for the Ottoman State to comply with the preferred view of the Hanafī sect - as in the previous Shaykh al-Islams' fatwās in the form of ma'ruzat - it was considered more necessary to look after the interests of the Muslims and different opinions were enacted and put into practice.

Keywords: Islamic Law, Fatwā, Fatwā Office, Preferred Fatwā, *Muḥītu'l-fatāwā*, the Lost, Retaliation

Fetvâhânenin Son Yıllarındaki Fetvâ Faaliyeti ve Müftâ-bih Olan Görüşün Devlet Başkanı İrâdesiyle Değişimi

- 378 Numaralı *Fetvâhâne-i 'Âlî Ecvibe-i Şer'yye Defteri* Çerçevesinde-

Öz: Osmanlı Devleti'nde Meşihat bünyesinde yer alan Fetvâhâne kurumu yüzyıllar boyunca Hanefî mezhebini ve bu mezhebin de müftâ-bih olan görüşlerini merkeze alarak kendisine yöneltilen sorulara cevaplar vermiştir. Bu soru ve cevaplar da usûlüne uygun bir şekilde kayda geçirilmiştir. Bu çalışmada kurumun vermiş olduğu cevapları ihtiva eden defterlerden İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde 378 numarayla kayıtlı olan *Fetvâhâne-i 'Âlî Ecvibe-i Şer'yye Defteri* esas alınarak Osmanlı'nın son dönemindeki fetvâ faaliyetinin kapsamı ve nüfuz alanına dair bir tasavvur oluşturulmaya çalışılmıştır. Buna göre Fetvâhâne devletin son on üç yıllık zaman diliminde şahıslardan, devlet ve özel kurum müdürlerinden, cemiyetlerden, bakanlıklardan ve Sadâretten gelen sorulara muhatap olmuştur. Bu soruların bir kısmı Osmanlı sınırları içindeki vilâyetlerden ya da Osmanlı ile bir şekilde idârî bir bağı olan ülkelerden gelmekte iken bir kısmı da kaybedilen topraklardan ya da sadece hilâfet merkezinin resmî fetvâ organı olması hasebiyle diğer devletlerin Müslümanları tarafından Fetvâhâneye tevdi edilmekteydi. Defterde Osmanlı tebasından olup da başka memleketlerde ikâmet eden Müslümanlardan gelen soruların da kaydı bulunmaktadır. Konulara bakıldığında ise en çok vakıflar hakkında soru sorulduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında Banka tesisi ya da bankaya para yatırarak faizini almanın cevâzi, yeni usul mekteplerin ihdâsı ve bu mekteplere kaynak oluşturmak için bulunan yolların mübah olup olmadığı, Latin harfleriyle tadrîsin mümkün olup olmadığı, hayat sigortasının hükmü, kolerayla mücadelede temizliğin önemi, camilerde ortaya çıkan bid'atlerle mücadele, mefkûdun karısının hâkim tarafından tefrik edilip edilemeyeceği gibi konulardan usûl-i muhâkemâta dâir imzâ-yı kazânın tetimme-i kazâdan sayılıp sayılmayacağı meselelerine kadar farklı konularda soruların Fetvâhâneye tevcih edildiği görülmektedir. Defterde yer alan bazı fetva kayıtlarında da geçtiği üzere Osmanlı Devleti'nde fetvâ ve kazâda Hanefî mezhebinin en sahih ve tercih edilen görüşü ile karar vermek mecburidir. Yukarıda zikredilen son iki fetvâ sorusu bu yazıda ele alınan müftâ-bih görüşle amelden devlet başkanı irâdesiyle vazgeçilmesinin örnekleri olarak ele alınmıştır. Müftâ-bih olanın dışında bir görüş ile ya da mezhep dışından bir görüş ile karar verebilmek ancak devlet başkanının irâdesiyle mümkündür. İlk örneğe göre başka devletlerin Müslüman tebasından olup ticâret vb. sebeplerle Osmanlı ülkesine gelip Müslüman kadınlarla evlenip sonra da onları terk edip gidenlerin arkada bıraktığı kadın ve çocuklar mağdur olmaktadır. Bu durum savaşa gidip de dönmeyen erkeklerin eşleri için de geçerliydi. Hanefî mezhebinin müftâ-bih görüşü olan mefkûdun doksan, yüz, yüz yirmi yaşına gelinceye kadar ya da yaşlıları vefat edinceye kadar beklenmesi gerektiği yönündeki hükümlerinin ortaya çıkardığı mahzurlar başka mezheplerden nâib tayin edilmek suretiyle çözümlene yoluna gidilmişse de bu uygulamada da süreklilik sağlanamamış ya da diğer mezheplerden yetkin kişiler bulmak her zaman mümkün olmamıştır. Bu sebeple Şeyhülislâm Hayri Efendi zamanında bir değişiklik lâyihası hazırlatılarak sultanın irâdesine sunulmuştur. Devlet başkanının irâdesine başvuru diğer konu olan imzâ-yı kazânın tetimme-i kazâdan sayılıp sayılmayacağı meselesinde ise defterde müftâ-bih görüşten vazgeçilmesinin aşamaları çok daha net bir şekilde takip edilebilmektedir. Devletin bilhassa uzak vilâyetlerinde kısâs davalarında hükmün infazından evvel hâkimin azli veya görev süresinin bitmesi durumunda mezhebin müftâ-bih olan ve istihsâna dayandırılan görüşüne göre kısâs davalarının en baştan görülmesi davaların kapanmasının uzun yıllar sürmesine sebep oluyordu. Gelen şikâyetlerin artması sebebiyle insanların maslahatına ve

1446 | Emine Arslan. Fetvâhânenin Son Yıllarındaki Fetvâ Faaliyeti ve Müftâ-bih...

asrın gerekliliklerine en uygun olan görüş olması hasebiyle müftâ-bih olmamasına rağmen kıyas yoluyla ulaşılan hükmün hazırlanan muhâkeme usulüne dair lâyhaya eklenen bir maddeyle sultanın iradesine sunulduğu görülmektedir. Devlet başkanının onayından geçtiği zamandan itibaren geçerli olmak üzere artık yargılamanın tamamlanmış olması için hükmün infâz edilmiş olması şart olmaktan çıkarılmıştır. Bu meselelerdeki hüküm değişiklikleri de göstermektedir ki her ne kadar Hanefî mezhebinin müftâ-bih olan görüşüne riayet Osmanlı Devleti için önemliyse de -önceki şeyhülislamların ma'rûzât türündeki fetvâlarında olduğu üzere- müslümanların maslahatını gözetmek daha zarûrî görülmüş ve farklı görüşler de kanunlaştırılarak uygulamaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fetvâ, Fetvâhâne, Müftâ-bih, *Muhtû'l-fetâvâ*, Mefkûd, Kısâs.

Giriş

Yirminci yüzyılın başları Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'nin son zamanlarına denk gelmektedir. Devletin uzun yıllar savaşlarla ve siyâsî çalkantılarla boğuşarak ayakta kalmaya çalıştığı bu dönemde Fetvâhâne de muhatap olduğu sorulara verdiği cevaplarla hem devletin hem de değişmekte olan toplumun ihtiyaçlarına uygun çözümler üretmek için olağanüstü çaba sarfetmiştir. Bu çalışmada kurumun son on üç yıllık süre zarfında vermiş olduğu fetvâların özellikle *Fetvâhâne-i Âlî Ecvibe-i Şer'iyye Defteri*'ne kaydedilenlerine dayanarak nasıl geniş bir coğrafyanın idârî ve dînî sorularına muhatap olmaya devam ettiği gösterilecektir. Bu minvalde evvelâ ana kaynak olarak alınan defterin tutulduğu dönemin özellikleri ve bu dönemdeki fetvâ faaliyeti ile ilgili yapılan çalışmalara değinilecek daha sonra da fetvâların nitelikleri ile ma'rûzât geleneğinin bir parçası olan, müftâ-bih kabul edilen görüşün devlet başkanının iradesiyle değişimine örnek olmak üzere iki meseledeki hükmün değişiminin izi sürülecektir.

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde 378 numara ile kaydedilen, 54x20 cm. ebadında olan defterin türüne dair bilgiyi ilk sayfasında yer alan *Fetvâhâne-i Âlî Ecvibe-i Şer'iyye Defteri* başlığı vermektedir.¹ Defterin sayfa numaralandırması boş bırakılan ikinci sayfaya başlamakta, kayıtlar ise üçüncü sayfadan itibaren tutulmakta ve doksan birinci sayfada da sona ermektedir. İlk belge kaydı 29 Şevvâl 1327/13 Kasım 1909, son belge kaydı ise 8 Zilhicce 1340/2 Ağustos 1922 tarihinde yapılmıştır. Meşihat Arşivi'nde aynı tarihlerde tutulan başka defterler de bulunmaktadır. Bu defterlerde yer alan fetvâların bazıları *İlâveli Mecmûa-i Cedide* içerisinde de yayınlanmışlardır. Mesela Samet Çelik'in *İlâveli Mecmûa-ı Cedide'de Yer Alan İbadetlerle İlgili Fetvâların Tahlihi* isimli yüksek lisans tezinde yer aldığına göre dönemin önemli tartışma konularından olan donanma îanesi için zekât verilmesi ve kurban kesmek yerine parasının donanmaya verilmesi hakkındaki sorulara verilen cevaplar mecmûada *Kıtabu's-Sayd ve'z-zebâih* başlığı altında yayınlanmıştır.²

Her ne kadar defterin ismi sadece evcibe-i şer'iyyeyi içerdiği intibaini vermekteyse de durum hakikatte böyle değildir. Zira bazı tâlimâtnamele, kaybedilen topraklarla ilgili meselelere, diğer kurumlara ve mahkemelerle ilişkilere, muhâkeme usûlüyle ilgili konulara, Fetvâhânedeki tayinlere, Fetvâhânenin işleyişine, Fetvâhânenin kâğıt, mürekkebe gibi ihtiyaçlarına ve odaların tefrişi ile binasının tadilatına dair kayıtlara da bu defter üzerinden ulaşılabilmektedir. Talip Ayar defterdeki bu bilgilerden de faydalanarak *Osmanlı Devleti'nde Fetvâ Eminliği (1826-1922)* adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır.³

Defterin tutulduğu zaman aralığına bakıldığında Mehmed Reşâd (öl. 1918) ve Mehmed Vahdeddin'in (öl. 1926) Osmanlı Devleti'nde hüküm sürdüğü görülmektedir. Sultan Reşad'ın (27 Nisan 1909-3 Temmuz 1918) dokuz senelik idaresi; Balkan Savaşları (8 Ekim

¹ Bundan sonra mezkûr defterden yer bilgisi verilirken *FAEŞD* kısaltması kullanılacaktır.

² Samet Çelik, *İlâveli Mecmûa-ı Cedide'de Yer Alan İbadetlerle İlgili Fetvâların Tahlihi* (Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 42, 94-95.

³ Talip Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Fetvâ Eminliği (1826-1922)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011).

1912-29 Eylül 1913), Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) ve Çanakkale Savaşı (3 Kasım 1914-9 Ocak 1916), Sultan Vahdeddin'in dört yıllık hükümdarlığı (4 Temmuz 1918-1 Kasım 1922) ise zorlu Millî Mücadele yıllarıyla geçmiştir. Dolayısıyla kayıtlar II. Meşrûtiyet'in ilan edildiği dönemi ve Osmanlı'nın hayatta kalma mücadelesi verdiği son yılları kapsamaktadır.

Bu dönemde meşrûtiyet idaresinde kabine üyesi olan şeyhülislamların, çalkantılı siyasi atmosfer sebebiyle kabine değişikçe değiştiği görülmektedir. Böylelikle yaklaşık on üç yıllık sürede tekrarlarla birlikte on üç farklı şeyhülislam görev yapmıştır. Bu şeyhülislam sırasıyla; Mehmed Ziyâeddin Efendi (13 Şubat 1909-5 Mayıs 1909), Mehmed Sâhib Efendi (6 Mayıs 1909-13 Ocak 1910), Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi (12 Ocak 1910-12 Temmuz 1910), Mûsâ Kâzım Efendi (12 Temmuz 1910-31 Aralık 1911), Abdurrahman Nesîb Efendi⁴ (31 Aralık 1911-20 Temmuz 1912), Mehmed Cemâleddin Efendi⁵ (22 Temmuz 1912- 6 ay), Mehmed Esad Efendi (24 Ocak 1913-15 Mart 1914), Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi⁶ (16 Mart 1914-6 Mayıs 1916), Mûsâ Kâzım Efendi⁷ (1916-1918), Ömer Hulûsi Efendi (14 Ekim 1918-11 Kasım 1918), Haydârizâde İbrahim Efendi (11 Kasım 1918-3 Mart 1919), Mustafa Sabri Efendi (4 Mart 1919-21 Eylül 1920), Haydârizâde İbrahim Efendi (8 Mart 1920-2 Nisan 1920), Dürriyâde Abdullah Beyefendi⁸ (5 Nisan 1920-31 Temmuz 1920), Mustafa Sabri Efendi⁹ (1920) ve son şeyhülislam olan Medenî Mehmed Nûri Efendi¹⁰ (27 Eylül 1920-4 Kasım 1922)'dir.

Bu süre zarfında fetvâ emînliği vazifesini Mehmed Nûri Efendi; 10 Şubat 1294/22 Şubat 1879-9 Eylül 1325/22 Eylül 1909, Mehmed Esad Efendi; 10 Eylül 1325/23 Eylül 1909-11 Kanunisanı 1328/24 Ocak 1913, Ahmet Tevfik Efendi (İstanbul); 19 Safer 1331/28 Ocak 1913- 20 Rebûlâhir 1332/18 Mart 1914, Ali Haydar Efendi (Batumlu); 20 Rebûlâhir 1332/18 Mart 1914-16 Şevval 1334/16 Ağustos 1916 ve Ali Rıza Efendi (Muğlalı); 17 Şevval 1334/17 Ağustos 1916-11 Rebûlevvel 1341/1 Kasım 1922 tarihleri arasında deruhte etmişlerdir.¹¹

Bu dönemde görevde olan şeyhülislamlardan Mûsâ Kâzım Efendi ve Mustafa Hayri Efendi fetvâ faaliyeti ve kanunlaştırma çalışmaları açısından dikkate değer çalışmalar yapmışlardır. Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi dönemindeki önemli faaliyetlerden biri yeni ortaya çıkan bazı dinî meselelere cevap vermek ve İslâm'a muhalif cereyanlarla mücadele etmek amacıyla 25 Şubat 1918'de Şeyhülislâmlığa bağlı olarak Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyyenin kurulmasıdır. Mûsâ Kâzım'ın şeyhülislâmlığı zamanında şer'î mahkemelerin Adliye Nezâretine devredilmesiyle ilgili de tartışmalar olmuştur. Mezkûr şeyhülislam bu girişimlere karşı çıkmış, ayrıca bütün vakıfların bir genel müdürlük bünyesinde toplanarak şeyhülislâmlığa bağlanması konusuna önem vermiş ve bu konuda girişimlerde bulunmuştur. Mûsâ Kâzım Efendi dört defa geldiği meşihat makamında toplam beş yıl bir ay dört gün kalmıştır.¹² Mûsâ Kâzım

⁴ Seyit Ali Kahraman vd., *İlmiyye Salnâmesi Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1998), 497-512.

⁵ Mehmet İpşirli, "Cemâleddin Efendi, Hâlidefendizâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/309-310.

⁶ Kahraman vd., *İlmiyye Salnâmesi*, 512-521.

⁷ Ferhat Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/221-222.

⁸ Kahraman vd., *İlmiyye Salnâmesi*, 521-530.

⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/350-353.

¹⁰ Tahsin Özcan, "Mehmed Nûri Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/503-504

¹¹ Talip Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Fetvâ Eminliği* (1826-1922) (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 102.

¹² Ferhat Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/221-222.

1448 | Emine Arslan. Fetvâhânenin Son Yıllarındaki Fetvâ Faaliyeti ve Müftâ-bih...

Efendi'nin itikad, tahâret ve namazla ilgili toplam elli iki fetvâsı ve bunların Arapça kaynaklarını ihtiva eden eser olan *el-Fetâvâ'l-Kâzimiyye fî islâhi'l-fetâvâ't-Türkiyye*'de¹³ yer alan fetvâları ile *İlâveli Mecmûa-i Cedîde* ve *Cerîde-i İlmîyye*'de yayımlanmış bazı fetvâları Ferhat Koca tarafından neşredilmiştir.¹⁴

Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin şeyhüislamlığı döneminde ise 30 Şaban 1332/24 Temmuz 1913'te *Fetvâhânenin Hey'et-i İftâiyyesi Hakkındaki Nizamnâme* ile Fetvâhâne bünyesinde *Te'lîf-i Mesâil* ve *Taharrî-i Mesâil* adıyla iki ayrı daire kurulmuştur.¹⁵ Hayri Efendi zamanında bilhassa fetvâ emînliğine kadar yükselen Ali Haydar Efendi'nin gayretleriyle aile hukukunun kanunlaştırılması hususunda çalışmalar yapılmış ve çeşitli eserler telif edilmiştir. Bunlardan *Kitâbü'l-Mefkûd*¹⁶ ve *Kitâbü'n-Nafakât*¹⁷ basılmış ancak *Kitâbü't-Talâk*¹⁸ baskı aşamasına geçememiştir. Ali Haydar Efendi maddeleştirdiği talâk hükümlerinin nüsküllerini de çıkarmış, daha sonra Türkçe olan maddeleri de Arapça'ya tercüme etmiştir. Mefkûdun boşanması ve kadına boşanma hakkı veren konuların genişletilmesi hakkındaki iki fetvâ da bu şube bünyesinde teşekkül etmiş ve sultanın irâdesiyle yürürlüğe girmiştir. 8 Muharrem 1336'da geçerlilik kazanan Hukûk-ı Âile Kararnâmesi de bu dönemde hazırlanmıştır. Hayri Efendi'nin fetvâları iki ayrı mecmûada bir araya getirilmiştir. İstanbul Müftülüğü 315 numarada kayıtlı olan "*Fetvâ*" isimli mecmûası üzerine Osman Güneş bir yüksek lisans tezi hazırlamış ve bu mecmûada yer alan 148 fetvâyı latinize etmiştir.¹⁹ Bu mecmûa haricinde Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 000892 numarada kayıtlı olan *el-Fetâva'l-Hayriyye fî islâhi'l-fetâva't-Türkiyye* isimli eserin mukaddimesinde fetvâ emînliği sırasında Ali Haydar Efendi tarafından, Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin fetvâlarından derlendiği bilgisi vardır. Ali Haydar Efendi bu fetvâların nakillerini de mecmûaya eklemiştir. Mecmûaya *el-Fetâva'l-Hayriyye fî islâhi'l-fetâva't-Türkiyye*²⁰ adını kendisinin koyduğunu belirtmektedir ki bu isim Mûsâ Kâzım Efendi'nin fetvâ mecmûasıyla aynı ismi taşımaktadır. Zira her ikisi de -ileride bahsedilecek olan- *Muhtû'u'l-fetâvâ* isimli fetvâ mecmûasına kaynaklık etmek üzere

¹³ Hey'et-i Te'lîfiyye, *el-Fetâvâ'l-Kâzimiyye fî Islâhi'l-fetâvâ't-Türkiyye* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Ktp. 000872), 1a-44 a. (Eski numara: 173) (Mecmûada Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi'nin sadece itikad, tahâret ve namazla ilgili fetvâları bulunmaktadır.)

¹⁴ Ferhat Koca, *Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin Hayatı ve Fetvâları* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 333.

¹⁵ Hey'et-i Te'lîfiyye'nin çalışmaları ve çıkardığı yayınlar hakkında bk. İslam Demirci, "Osmanlı Şeyhülislamlık Kurumunun Bir Birimi: Te'lîf-i Mesâil Şubesi" *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 9 (Nisan 2007), 143-170.

¹⁶ Hocaşâde Ali Haydar, *Risâle-i Mefkûd* (Kostantiniyye: Matba'a-i Ebu'z-ziyâ, 1309).

¹⁷ Hocaşâde Ali Haydar, *Kitâbü'n-Nafakât* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333).

¹⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Ktp.'nde *Kitâbü't-talâk*'ın maddelerin Türkçe, nüskülün Arapça olarak hazırlandığı birinci (000876) ve ikinci ciltleri (000881) ile sadece Türkçe maddelerin yer aldığı, nüskülün bulunmadığı üçüncü cildi (000886) mevcuttur. Ayrıca *Kitâbü't-Talâk*'ın Nafaka bâbının sadece nüskülünün bulunduğu birinci cildi (000883) ve yine nafaka bâbının Arapça maddeler ve nüskülünden oluşan bir nüshası (000878) ve sadece nüskülden oluşan Ric'at bâbı ile başlayan üçüncü cildi (000879) de bulunmaktadır.

¹⁹ Osman Güneş, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Hayatı, Fetvâları ve Dönemin Siyasal Olayları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, 2019), 79.

²⁰ Hocaşâde Ali Haydar, *el-Fetâva'l-Hayriyye fî islâhi'l-fetâva't-Türkiyye* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Ktp. 000892), 1b-43b (eski numara: 193).

kaleme alınmışlardır.²¹ *Muḥîtu'l-fetâvâ* Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 000880,²² 000884,²³ 000888²⁴ ve 001270²⁵ demirbaş numaralarında parça parça bulunmaktadır. Nüshalarının içeriğinden henüz tamamlanma fırsatı bulamadığı anlaşılan mecmûa itikad, tahâret ve salât bölümlerinden oluşmakta ve toplam 124 fetvâ ile nükûlünü ihtiva etmektedir. Hayri Efendi'nin fetvâlarının tümüne ulaşmak için İstanbul Müftülüğündeki mecmûa ile Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi'ndeki mecmûa birlikte değerlendirilmelidir. Ancak Hayri Efendi'nin fetvâlarının bu mecmûaların dışında başka mecmûalarda da bulunabileceği dikkate alınmalıdır. Zira *Muḥîtu'l-fetâvâ*'nın içine kaydedilmiş olan bazı fetvâlarda *Hayriyye-i Türkiyye*'den ibaresi bulunmasına rağmen bu fetvâlara her iki mecmûada da rastlanamamıştır.²⁶ Meşihat makamının resmi yayın organı olarak 1914-1916 yılları arasında neşrettiği *Cerîde-i İlmiyye* isimli yayında yer alan fetvâlar da İsmail Cebeci tarafından, *Cerîde-İ İlmiyye'de Yer Alan Fetvalar Üzerine Bir İnceleme* adıyla yüksek lisans tezi olarak tasnif edilerek bir araya getirilmiştir.²⁷ Ancak ele alınacak defterdeki fetvâların genel olarak bu dergide yayınlanan türde fetvâlar olmadığını belirtmek gerekir. Ayrıca *Cerîde-i İlmiyye*'nin pek çok sayısında *Ecvibe-i Şer'iyye* ve benzeri başlıklar altında yer alan fetvalardan tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece *Hakre Dâir*²⁸ başlıklı, arâzi-i mevkûfenin üzerine ağaç veya bina dikilmek üzere kiralanması akdi hakkındaki fetva mezkûr defterdeki bir fetva ile aynıdır.²⁹

1. *Fetvâhâne-i Âlf Ecvibe-i Şer'iyye Defter*'nde Yer Alan Fetvâların Özellikleri

Çalışmaya esas olan defterde yer alan 146 fetvâ talebinin 65 adedi vakıflarla ilgilidir. Ayrıca birden fazla soru içeren grup fetvâlarının on yedisi de vakıflarla ilgilidir. Özellikle 17 Zilkade 1328'de cevap verilen yirmi dört sualden müteşekkil olan ve Evkâf Nezâretinden gönderilen tezkire ile bu tezkîrenin içinde ithâm edilen Sadâret ve muhtelif nâzırlıklardan çeşitli tarihlerde gelen tezkîrelerin beraber mütâlaasıyla verilen cevaplar defterdeki en yüksek sorulu gruba teşkil eder.³⁰ Miras taksimiyle ilgili ise sadece bir fetvâ talebi deftere işlenmiştir. Fetvâ sayısını hesaplarken içinde şer'î hükümler de bulunan, ru'yet-i hilâl hakkındaki sekiz maddeden oluşan talimatnâme de bir fetvâ olarak kabul edilmiştir.

Ele alınan defterdeki soru ve cevapların pek az kısmı ibadetlerle ilgilidir. Hatta savaş meydanında su veya imkân bulamayan askerlerin teyemmüm almaları konusunda olduğu gibi bu az sayıdaki fetvanın bir kısmının da bağlamları farklıdır. Sorularda savaşların beraberinde getirdikleri sorunların yanında sosyal, iktisâdî ve tıbbî gelişmelerin ortaya çıkardığı ihtiyaçlara da rastlanılmıştır. Banka tesisi, hayat sigortası, yeni usul mekteplerin inşası, Latin harfleriyle tedrîsin mümkün olup olmaması, afyonla tedavi, kolerayla mücadelede temizliğin

²¹ Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Ktp. 0008732'te yer alan *el-Fetâvâ'l-Kâzimiyye fi İslâhi'l-fetâvâ't-Türkiyye* isimli mecmûanın mukaddimesinde bu eserin hazırlanma sebebinin *Muḥîtu'l-fetâvâ* 'ya kaynak oluşturmak olduğu belirtilmiştir. (1b-2a).

²² Bu mecmûanın eski numarası 181'dir.

²³ Kütüphane kaydında *Fetvâ Defteri* olarak kaydedilen, kitap cildinin üzerinde hatâen *Fetvâ-yı Hayriyye* yazan, eski numarası 185 olan *Muḥîtu'l-fetâvâ*; kitâbü'l-itikad, kitâbü't-tahâre ve kitâbü's-salât'tan oluşmaktadır. 234 sayfadan oluşan kayıtların başında mukaddime ve geniş bir fihrist bulunmaktadır.

²⁴ Kütüphane kaydında *Defter-i Fetvâ* şeklinde kaydedilen defter şeklindeki bu mecmûanın başındaki kayıttan *Muḥîtu'l-fetâvâ* 'nın tahâret bölümlerini ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca fetvâların başladığı ilk sayfada da *Muḥîtu'l-fetâvâ* ibaresi bulunmaktadır. Eski numarası 189 olan defter 32 varaktan oluşmaktadır.

²⁵ *Kitâbü's-salât min Muḥîtu'l-fetâvâ* ismindeki defter şeklindeki bu mecmûanın eski numarası 599'dur ve toplam 11 varaktır.

²⁶ *Muḥîtu'l-fetâvâ* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Ktp. 000888), 30b (eski numara: 189).

²⁷ İsmail Cebeci, *Cerîde-İ İlmiyye'de Yer Alan Fetvalar Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001).

²⁸ "Hakre Dâir", *Cerîde-i İlmiyye* 1/2 (Gurre-i Şa'bân 1332), 66-69.

²⁹ *FAEŞD*, 71-72.

³⁰ *FAEŞD*, 19-23.

1450 | Emine Arslan. Fetvâhânenin Son Yıllarındaki Fetvâ Faaliyeti ve Müftâ-bih...

önemi vb. sorular bu minvaldedir. En fazla sorunun sorulduğu vakıflar hakkında ise hem kaybedilen topraklardan hem de o dönemdeki hakimiyet altındaki şehirlerden sorular gelmiştir. Vakıflar üzerindeki sosyal ve idâri alanda meydana gelen değişikliklerin etkilerine de bu fetvâ talepleri vasıtasıyla ulaşmak mümkündür.

Defterde yer alan fetvâlar yayınlanmış şeyhülislam fetvâları gibi imzalı değildir. Bunların bazısının şeyhülislamın onayına sunulmak için hazırlanmış yazılar olduklarını içeriklerinden anlaşılmaktadır. Bir kısım sorular da şeyhülislamın onayından sonra ilgili mercilere iletilmek için kaleme alınmışlardır. Soruların bir kısmı klasik suâl-cevâb formunda iken bir kısmı da çeşitli dairelerden, nezâretlerden gelen, yapılan işlemlerin şer'î-i şerife uygun olup olmadığının istifsârı ve onlara verilen cevaplardan oluşmaktadır. Fetvâların bir kısmında defterin tamamı gözetilerek bir numaralandırma yapıldığı görülmektedir. Ancak tüm sorulara uygulanmadığı için bu numaralandırma yazıda dikkate alınmamıştır. Soru ve cevapların uzunluk ve kısalıklarına dair klasik soru-cevap formundaki fetvâlarda dahi cevabın tek kelime olur-olmaz şeklinde verilmediği, hiç değilse birer cümlelik cevaplar şeklinde verildiği söylenebilir. Defterin genelinde ise hem sorular hem de yerine göre cevaplar uzun olmakta ayrıca bazı idâri tebliğatları da içerebilmektedir. Mesela Bursa camilerinde yapılmakta olan bid'at nev'inden uygulamalar hakkında yapılan ihbâr ve şikâyetler üzerine yirmi maddeden oluşan bir *Bid'at Risalesi* kaleme alınmış ve risâlenin bütün kazâlardaki evkâf müdürlerine gönderilmesi istenmiştir. Bu risâlenin tamamı da deftere kaydedilmiştir.³¹

Bir soruda tek bir konunun fetvâsının sorulduğu kayıtlara İslam Bankası kurulması ve bankaya Osmanlı sultanının da halifelik vasfıyla para yatırması hakkındaki iki ayrı fetvâ örnek olarak verilebilir:

"Fevâid ve mehâsin-i kesire temîn eyleyeceği lede'l-müzâkere tebeyyün eylediği cihetle bu senede bir İslam Bankası tesisinin cevâz-ı şer'îye mukârin olup olmadığı istiftâsını mütezammin fi 10 Şevval Sene [1]327 tarihle müverrah ve Fahreddin Demirviç imzasıyla mümzî olarak makâm-ı celîl-i fetvâpenâhîlerine bi'l-vurûd beyân-ı muktezâ-yı şer'îsi zımında Fetvâhâneye suâl buyurulan arıza mütâlaa olundu.

Ma'lûm-ı âlî-i şeyhülislâmîleri olduğu üzere mezkûr bankaya tevdi' ve ikrâz ve idâne ve tebdîl veya suver-i sâire ile bırakılan ve alınan mebâliğ husûsunda mesâil-i şer'îyyesine tevfiik-i muâmele olunduğu ve ez cümle idâne ve istidânenen hâsil olacak nemâ ilzâm-ı ribh yani fukahâ-yı kirâmın beyân buyurdıkları tarafın birisiyle devr-i şer'î icrâ edildiği takdirde meşrû ve helal olur. Fî 29 Şevval Sene [1] 328. Şifâhen bâ-emr-i meşihatpenâhî bir sûreti ihrâc sod. Fî 21 Hâ. Sene [1] 329."³²

Bu sorunun geldiği yere dair herhangi bir bilgi defterde bulunmasa da *Te'ârûf-i Müslimîn* isimli dergide İslam Bankası kurulması hakkında kaleme alınan bir yazıda, fetvâ aynen yayınlanmış ve bu fetvânın Bosna'da İslam Bankası kurulmak istenmesi sebebiyle istiftâ edildiği belirtilmiştir.³³ Tek bir suâl şeklinde arz edilen bu fetvâdan sonra yine aynı sayfada banka ile ilgili başka bir fetvâ talebinde daha bulunulduğu görülmektedir:

"Huzûr-ı sâmi-i cenâb-ı fetvâpenâhîye

Şu günlerde bazı zevât tarafından tesis edilen bankaya zât-ı hazret-i pâdişâhînin iştirâk buyurmaları şiddetle istirhâm edildiğinden zât-ı hazret-i hilâfetpenâhînin böyle bir muâmeleyle iştirâk buyurmaları şer'an caiz olup olmadığıнын beyânı şeref-sünûh buyurulan fermân-ı hümâyûn muktezâ-yı münîfinden olduğundan ol bâbda sür'at-i mümkinine ile îcâb-ı şer'îsinin beyânı lüzûmunu âmir fi 24 Zilhicce Sene [1]328 tarihli tezkire-i 'aliyye-i meşihatpenâhîleri mütâlaa olundu.

Ma'lûm-i hakâyık-ı melzûm-ı müftî'l-enâmîleri buyurulduğu üzere bankalarda câri muâmele fukahâ-yı izâm aleyhim rahimehû Rabbu'l-enâm hazerâti cânibinden sebt ve tasrîh

³¹ *FAEŞD*, 73.

³² *FAEŞD*, 24.

³³ Fetvânın istendiği tarihin 1327 değil de 1328 olarak verildiği yazı isimsiz olarak yayınlanmıştır. "İslam Bankası" *Te'ârûf-i Müslimîn* 1/21 (8 Zilkade 1328/28 Teşrin-i Evvel 1326), 343-344.

buyurulan sarf ve şirket ve idâne mesâiline tevfiik edilmeyip ğayr-ı meşrû ve Kur'ân-ı azîmüşşân ve Furkân-ı celîlü'l-unvânda beyân ve nehy buyurulan ribâ-yı mahz üzerine müesses olduğu cihetle sultân-ı müslimîn ve halîfe-i kâffe-i müminîn olan pâdişah-ı adâlet nisâr ve şehriyâr-ı takvâ-şî'âr efendimiz hazretlerinin böyle nassan memnû olan bir emre iştirâkleri kat'â karîn-i cevâz-ı şer'-i âlf olmaz. Ol babda. Fî 28 Zilhicetü'ş-şerife, Sene [1]328."³⁴

Banka tesisinin bu dönemde önemli bir mesele olduğu defterde yer alan Kafkasya Çerkesleri hakkında yöneltilen farklı konulardaki sualleri içeren bir grup fetvasının üçüncü sualinden de anlaşılmalıdır.³⁵

Defterde bir yazı içinde birden fazla suâlin numaralandığı başka fetvâlar da bulunmaktadır. Hâriciyye Nezâreti'nden gönderilen yabancı memleketlerde kıyılacak nikahlarla ilgili bir fetvâ talebi buna örnek verilebilir. Mezkûr fetvâ grubunda hakikatte şer'an tecvîz edilemeyecek bir durumun zâhîren şer'a uydurularak nasıl hukûkî hale getirilebileceğine de bir nevi yol göstermede bulunulduğunu söylenebilir:

"Birinci suâl: Memâlik-i ecnebiyyede tarafeynin îcâb ve kabulü ve iki şahidin huzûruyla akd edilen münâkehât-ı medeniyyenin mu'teber addedilip edilemeyeceği.

Cevâb: Sıhhat-i nikâhtan mâni bulunmamak şartıyla akd-i mezkûr sahîh ve mu'teberdir.

İkinci suâl: Akd-i nikâh eden zevc ile zevcenin kable'n-nikâh mukârenetinden tevellüd eden bir çocuğu her ikisi de kendi sübllerinden mütevellid olduğunu kabul ve me'mûru huzurunda tasdik ve ikrâr eyleseler veled-i mezkûrun nesebi zevc-i merkûmdan sâbit olup olamayacağı.

Cevâb: Veled-i mezkûrun kable'n-nikâh mukârenetlerinden tevellüd ettiğini zevc ile zevce söylememek şartıyla nesebi kendilerinden sâbit olur. Ancak neseb hakk-ı veled olduğundan nefisinden ta'bîre kâdir olduğu takdirde mukarrırları tasdik etmesi şarttır.

Üçüncü suâl: Mün'akid bir nikâh-ı bâtil üzerine zevcinin mukârenetinden bir çocuk tevellüd ederek mukaddemâ akd eyledikleri nikâhın butlânına vâkıf olsalar veled-i mezkûrun nesebi zevc-i merkûmdan sâbit olup olmayacağı.

Cevâb: Veled-i mezbûrun şüphe-i nikâh ile vat'dan tevellüd ettiği meâl-i istiftâdan münfehîm olduğuna nazaran nesebin vât'dan sübûtu iktizâ eder.

Dördüncü suâl: Huzûr-ı kâdıda şer'-i şerîf mücebince ğayr-i müslimlerin akd-i nikâh edip edemeyecekleri.

Cevâb: ğayr-ı müslimlerin huzûr-ı kâdıda şer'-i şerîfe muvâfık sûrette akd ettikleri nikâh sahîh olur.

Nikâh hakkındaki bazı istiftâyı hâvî Hâriciyye Nezâreti Umûr-ı Siyâsiyye Müdîriyyet-i Umûmiyyesi muâvinliğinden bi'l-vürûd havâle buyurulan fî 27 C. Sene [1]336 ve fî 9 Mart Sene [1]334 tarihli tahrîrât Fetvâhânede lede'l-mütâla'a es'ile-i mezkûre ile îcâb-ı şer'îleri ber vech-i bâlâ tahrîr ve terkîm kılınmış olmakla ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 27 Recep Sene [1]336."³⁶

Grup halindeki sorular nikah, vakıf vb. tek bir genel başlığa ait oldukları gibi Beyrut Vilâyet-i Şer'iyyesinden gelen iki ayrı arzânın içeriğine beraber cevap verildiği örnekte olduğu gibi bir cevap içinde birden fazla konunun ele alındığı da görülmektedir.³⁷ Cevabın sonunda müzekkire ve eklerinin Şûrâ-yı İlmiyyeye havâle edilmesi verilen cevabın nihâî olmadığını göstermektedir:

"Birinin nikahında veya iddeti içinde bulunmak gibi mânî-i şer'îsi olan bir kadını âhara ve talâk-ı selâse ile mutallaka olan bir hâtunu bilâ-tahlîl-i şer'î zevc-i mutallika akd-i

³⁴ *FAEŞD*, 24.

³⁵ *FAEŞD*, 40.

³⁶ *FAEŞD*, 80.

³⁷ Defterde yer alan fetvâların sayısını tespit ederken bu örnekte olduğu gibi, tek bir sualin içinde birden fazla sorunun yer aldığı fetvâ taleplerini tek sual olarak kabul ettik.

1452 | Emine Arslan. Fetvâhânenin Son Yıllarındaki Fetvâ Faaliyeti ve Müftâ-bih...

nikâh edenlerin şedîden dûçâr-ı mücâzât edilmeleri hakkında bazı ifâdeyi hâvî Beyrut Vilâyeti Merkez Niyâbet-i Şer'îsinin muhavvel 14 Zilkâde 328 tarihli ve yüz doksan iki numaralı arızası ve melfûfu olup Ramazan orucunu alenen yiyen ve sebb-i nebî fezâhatine ictisâr eden ve sekrân olmak mu'tâdı bulunan kesân ile daha bazı ahvâl-i nâ-lâyıkaya cür'et eyleyen kimseler haklarındaki mücâzât-ı şer'iyenin icrâ ve îfâsı icab edeceğini muhtevî bulunan lâyiha-i sûret-i musaddikası me'an mütâlaa olundu. Nezd-i hakâyık-ı vefd-i şeyhülislâmîlerinde izah-tan müstağnî olduğu üzere şürb-i hamr eden veyâ sâir sekerâtan birini şürb edip sekrân olan kimselere hadd-i şürb ve ancak sekrân olduğu halde kendisinde râyiha bulunan kimselere ta'zîr lâzım ve istihlâl tarîkiyle şürb-i hamr eden kesâna tecdîd-i îmân ve nikâh muktezî olmakla beraber ikâme-i şe'âir-i İslâmiyye olunur iken lehv ve la'b ile meşgûl olanların ve mâni'-i şer'îsi bulunan bir hâtunu âhara nikâh edenlerin veya bu akde vesâtat eyleyenlerin ta'zîr olunmaları ve hadd-i zinâda sebk-i dava şart olmadığı cihetle fi'l-i zinâyı irtikâb eden bir kadın hakkında zevcin veya velîsinin ikâme-i dava eylemesine lüzûm olmayıp şehâdet-i hisbe ile mertebe-i sübûta îsâl edildiği halde ol bâbdaki îcâb-ı şer'-i âlînin icrâ olunması ve vezâif-i şer'iyye erbâbindan bulunan kimselerin muğâyir-i mukteziyât-ı şer'iyye ahvâlinde mücâsetretleri usûl-i meşrû'a dairesinde ba'de's-subût ol kimselerin ta'zîr edilmeleri îcâbât-ı şer'at-ı garrâdandır.

Ve esnâ-yı va'z u nasîhatte akâid-i ehl-i sünnete muhâlif hitâbiyyât-ı âtule ve sâir erâcîf-i bâtule nakliyle müslimîn beynini muhtel eylemek mu'tâdı olan kimselerin icrâ-yı va'z ve nasîhaten men' olunmaları dahî hükkâm-ı şer'-i şerîf üzerine vacip olur. Arıza-i mezkûreye nazaran îcâbî teemül olunmak üzere işbu müzekkire ve melfûfâtının Şûra-yı İlmiyyeye havâle buyurulması bâbında. 15 Safer, Sene [1]329."³⁸

Fetvâhânenin nadiren de olsa bazı sorulara cevap vermediği defterdeki üç fetvâ talebinde görülebilir. Bunlardan ikisine, yöneltildiği haliyle sorunun açık olmaması sebebiyle cevap verilmemiş, izâhât istenmiştir. Avusturya ve Macaristan hükûmetine ilhâk edilen Bosna vilâyeti havâlisindeki vakıflarla ilgili Rifat Cemil tarafından yöneltilen altı meseleden ikincisi ve cevabı şu şekildedir:

"Mes'ele 2: Vakıf arsa terhîn olunmadan veyâ mülküne hâlel gelmeden istikrâz hasebiyle bu sene ahâlî-i İslâmiyyesi için şiddet-i lüzûm ve mübrem olan mekâtib ve medârisin islâhına meblağ-ı mezkûrun sarfına cevâz-ı şer'î var mı?

Cevâb: İş bu suâlden olmadığı cihetle îzâh olunmak iktizâ eder."³⁹

İzâhât istenen diğer soru da Hâriciye Nezâret-i Celîlesinden gönderilen beş sualden sonuncusudur:

"Bir mukâvelât muharriri tarafından tanzîm olunup Alman Kanunu mücebince muteber olan bir muâmele-i irsiyyenin Osmanlı Şehbenderi cânibinden tanzîmine cevâz var mıdır?

Cevâb: İş bu suâl mücmel olup muâmele-i irsiyyeden maksat bir müteveffânın hayâtında diğer bir kimse için kendisinin vasî olduğunu ikrâr mıdır yoksa vasiyet etmiş midir ve bâ-sûret-i sâire bu cihetleri muhtâc-ı îzahtır. Çünkü her birinin mesâil-i mahsûsası olmakla hâdise-i muayyene üzerine muvazzahan istiftâ eylediği halde cevâb-ı şer'îsi i'tâ olunur."⁴⁰

Cevaplanmayan üçüncü soru ise Rusların dinleri hakkında vârid olan suâlin bir kısmıdır. Suâle meselenin Fetvâhânenin vazifesi olmaması sebebiyle cevap verilmemesi belirtilmiştir:

"Dördüncü suâl: Ruslar vesenî mi kitâbî mi ve hangi biri olduğuna göre ekl-i zebâyihi câiz mi?

³⁸ FAEŞD, 30.

³⁹ FAEŞD, 36.

⁴⁰ FAEŞD, 21.

Cevâb: Ruslar nübüvvet-i İsâ salevâtullâhi alâ nebiyyinâ ve aleyhi hazretlerini müsad-dik olduklarına nazaran kitâbî olacakları derkâr ve binâen aleyh kestiklerini ekl şer'an câiz ise de kitâbî veya vesenî olduklarını ta'yîn Fetvâhâne vezâifinden hâricdir."⁴¹

Defterde yer alan şer'î ahkâma dair soru içeren yazıların geldiği yerlere bakıldığında talebe-i ulûmdan Muhammed Efendi,⁴² Bosna vilayeti vakıfları hakkında suâlde bulunan Rifat Cemil,⁴³ Fatih dersîâmlarından Tavaslı Osman Raşid Efendi⁴⁴ gibi isimleri belli şahısların yanında mahrem imza ve mühürlü olarak⁴⁵ tevcih edilenlere ve çeşitli devlet dairelerinden, kurumlardan, cemiyetlerden gelen evraka da bolca rastlanmaktadır. Uluborlu Kazası Niyabeti,⁴⁶ Kal'a Sultâniyye Sancağı Niyâbet-i Şer'iyesi,⁴⁷ Beyrut Vilâyeti Merkez Niyâbet-i Şer'îsi,⁴⁸ Suriye Vilâyeti Merkez Nâib-i Şer'îsi⁴⁹ gibi doğrudan kadılıklardan gelenler olduğu gibi Bağdat kadılığında gelen telgrafın Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi tarafından gönderilmesinde olduğu üzere⁵⁰ soruların dolaylı olarak Meşîhate ulaştırıldığı da olurdu.

Sadâretin⁵¹ yanında Harbiye Nezâreti,⁵² Mâliye Nezâreti,⁵³ Hâriciye Nezâreti,⁵⁴ gibi bakanlıklardan gelen sorulara da cevaplar yazılmaktaydı. Kimi kere "Tercümân-ı Hakikat Gazetesi Ser Muharriri Hüseyin Kâzım Efendi ve rüfekâsı nâmlarına Edirne'de münteşir Vatan Gazetesi Müdür-i mes'ûlü Hüseyin Hüsnü" tarafından gönderilen arzuhale verilen cevapta olduğu gibi gazetecilerin taleplerine karşılık verilmiş⁵⁵ kimi kere de Meşîhat, gazetelerde çıkan bazı haberleri re'sen dikkate alarak ilgili nezârete -Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne yazıldığı gibi⁵⁶ gereğinin yapılması için tezkire kaleme almıştır.

Defterde bunların dışında Dersâadet Emvâl-i Eytâm Müdürü İzzeddîn Efendi,⁵⁷ Askerî Müzesi Müdürü Erkân-ı Harbiyye Ferîki Ahmet Muhtâr,⁵⁸ gibi devlet kurumlarının müdürlerinden, Hayat Sigorta Müfettiş-i Umûmîliği⁵⁹ gibi özel kurumlardan ve Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti Riyâseti,⁶⁰ Donanma-yı Osmânî Muâvenet-i Milliye Cemiyeti⁶¹ gibi cemiyetlerden gelen sorular da bulunmaktadır.

⁴¹ *FAEŞD*, 40.

⁴² *FAEŞD*, 35.

⁴³ *FAEŞD*, 36.

⁴⁴ *FAEŞD*, 23.

⁴⁵ *FAEŞD*, 51.

⁴⁶ *FAEŞD*, 24.

⁴⁷ *FAEŞD*, 31.

⁴⁸ *FAEŞD*, 30.

⁴⁹ *FAEŞD*, 44.

⁵⁰ Aslında kayıttaki sorular sadece Bağdat kadılığında gelmemiş, Medîne-i Münevvere ahâlisinden ve Harem-i şerîf müdürlerinden Abdurrahmân mühürlü ve İsmail Fahreddin imzalı ve Mühendishâne-i Hümayûn Mûsika zâbıtı Osman mühürlü arzuhaller de aynı konuyla ilgili olduğundan birleştirilerek cevap verilmiştir. Soru ve cevapların konusu; *Günah, Kavm-i Cedîd* (Müellifi Ubeydullah Afgânî), *İ'tikâdât-ı Bâtılaya İ'lân-ı Harb* (Müellifi Kılıçzâde Hakkı) ve *Son Cevâb* (Müellifi Kılıçzâde Hakkı) isimli eserlerin sâ'î bi'l-fesâd olmalarıyla, mezkûr hezeyanlar hakkında Tetkik-i Müellefât Meclisinin görüşleri de dikkate alınarak sâ'î bi'l-fesâd hükmi şer'îsinin icrâsının iktizâ etmesidir. *FAEŞD*, 67.

⁵¹ *FAEŞD*, 51-52.

⁵² *FAEŞD*, 67.

⁵³ *FAEŞD*, 42.

⁵⁴ *FAEŞD*, 46.

⁵⁵ *FAEŞD*, 29.

⁵⁶ Söz konusu kayıta; "Tesettür-i nisvân hakkında bazı evrâk-ı havâdiste munderic ihtârât üzerine bu bâbda çâre-i âcil ve müessir icâdı için Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne testîr buyurulacak tezkire müveddesi icâbât-ı şer'iyeye dairesinde tesettürün şekli ve sûretinin irâe edilmesi zımında Fetvâhâneye havâle buyurulmuş olmakla bu bâbdaki iktizâ-yı şer'î-î âlî ber vech-i zîr arz ve ityân olunur." denildikten sonra kadınların tesettürünün nasıl olması gerektiği açıklanmaktadır. (*FAEŞD*, 57.)

⁵⁷ *FAEŞD*, 28.

⁵⁸ *FAEŞD*, 63.

⁵⁹ *FAEŞD*, 21.

⁶⁰ *FAEŞD*, 57.

⁶¹ *FAEŞD*, 28.

1454 | Emine Arslan. Fetvâhânenin Son Yıllarındaki Fetvâ Faaliyeti ve Müftâ-bih...

Defterde yer alan fetvâ taleplerinin geldiği yerlere bakıldığında ise Osmanlı Devleti'ne o dönemde hala bağlı olan Beyrut,⁶² Suriye, Bağdat ve Medine⁶³ gibi şehirler ile imamı Mutevkekel Alallah Yahya Hamîdüddîn⁶⁴ ile anlaşma yapılan Yemen'den⁶⁵ ve daha önce Osmanlı'ya bağlı olmakla beraber artık gayr-ı müslim idareler altına giren Bulgaristan,⁶⁶ Varna,⁶⁷ Bosna⁶⁸ gibi yerlerden de sorular geldiği görülmektedir. Osmanlı ile hiçbir zaman idârî anlamda bir ilişkisi olmamakla beraber hilâfet merkezi olması hasebiyle Hindistan⁶⁹, Buhara⁷⁰ ve Kafkasya'dan⁷¹ da fetvâ talepleri olmuştur. Osmanlı tebaasından olup da Almanya⁷² ve Amerika'da⁷³ ikamet eden kişilerin aile hukukuna dair müşkûlatları hakkında da Hâriciye Nezâreti vasıtasıyla Meşîhate suâller tevcih edilmiştir.

2. Devlet Başkâmi (Emîru'l-Mü'minin) İrâdesiyle Müftâ-bih Olan Görüşün Değişmesine Yönelik Uygulama Örnekleri

Osmanlı Devleti'nde Hanefî mezhebinin en sahih ve tercih edilen görüşü olarak zaman içinde müftâ-bih haline gelen görüşüyle fetvâ ve kaza faaliyetinde bulunmanın devlet otoritesinin bir tercihi olduğu bilinmektedir. Bu özellik Yemen'den gelen kısâsla ilgili bir fîlâm hakkındaki fetvâda yer alan *Eimme-i Hanefiyye'nin esah ve ercah akvâliyle beyân-ı mukteziyât-ı şer'iyyeye me'mûr ve her vecihle kâffe-i muâmelâtı ve emr-i şer'iyyeyi muhâfazaya maksûr olan Fetvâhâne* ibaresinde de açıkça görülmektedir.⁷⁴ Ne var ki her zaman mezhebin müftâ-bih kabul edilen görüşü insanların maslahatını gerçekleştirmemektedir. Hatta bazen mezhebin bu konuda maslahata uygun müftâ-bih olmayan görüşü de bulunmaması sebebiyle başka mezheplerden görüş alma ihtiyacı ortaya çıkabilmektedir. Bu durumlarda Fetvâhânenin izlediği yolun ne olduğunun cevabı yine Fetvâhâne tarafından hazırlanan *Muhîtu'l-fetâvâ*'nın mukaddimesinde bulunmaktadır. Bu mukaddimede, Fetvâhâne teşkil edilen Hey'et-i Te'lifiyye'nin vazifelerine atf yapılarak söz konusu mecmuanın hazırlanış sebepleri ve yöntemi hakkında bilgi verildikten sonra, müctehitlerin icihad konusu olan meselelerde ne tür tavırlar aldıkları izah edilmekte ve böylelikle müftâ-bih olmayan görüşün tercihi ya da başka mezhepten hüküm alınmasının meşrûiyet zemini kurulmaktadır:

"... Vâkıan ihtiyâcât-ı mütenevvi'a-i medeniyyeden mütevellid ve ahlâk ve âdât-ı umûmiyyeye âriz tahavvûlât ve tenevvuâtтан мüttehas bazı ilcâata mebnî şimdiye kadar müftâ-bih olan bazı mesâil yerine ol bâbda diğerk fukahâ ve müctehidînin akvâliyle amel olunmak luzûm-ı kat'î görüldüğü umûr-ı muazzama-i hukûkiyye ile iştigâl edenlerce kâbil-i inkâr olmayacak kazâyâ-yı kat'iyededir. İşte bu lüzûm-ı kat'îye binâendir ki arz olunduğu vecihle hey'et-i mezkûre bir mes'ele-i fikhiyye hakkında eimme-i Hanefiyye'den hangisinin kavli ihtiyâcât-ı asriyyeyi te'mîne daha muvâfık görölür ise âni ihtiyâr ve lede'l-hâce eimme-i sâire

⁶² *FAEŞD*, 30; 40.

⁶³ *FAEŞD*, 67.

⁶⁴ İmam Mutevkekel Alallah Yahyâ Hamîdüddîn Yemen Zeydîlerinin seksen yedinci imamı (1904-1918) ve bağımsız Yemen Emîrliği'nin (1918-1948) ilk hükümdarıdır. Mustafa Öz, "Mutevkekel-Alallah, Yahyâ Hamîdüddîn" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/215-216.

⁶⁵ Yemen'le ilgili soruların sadece bir tanesi arazisinin niteliği hakkındadır. (*FAEŞD*, 65) Diğerleri ise daha ziyade cezâ hukuku ve usûl-i muhâkeme alanına dair sorulardır. Yemen islâhâtından olmak üzere daha önce telif edilen *Mi'yâru'l-adâle* isimli esere yapılacak diyet ve akile hakkındaki zeyl de defterde yer almaktadır. (*FAEŞD*, 12) Kısâs davaları hakkında da bk. *FAEŞD*, 10, 65-66.

⁶⁶ *FAEŞD*, 28, 35, 90.

⁶⁷ *FAEŞD*, 30.

⁶⁸ *FAEŞD*, 35-36.

⁶⁹ *FAEŞD*, 42.

⁷⁰ *FAEŞD*, 33.

⁷¹ *FAEŞD*, 33.

⁷² *FAEŞD*, 46.

⁷³ *FAEŞD*, 38.

⁷⁴ *FAEŞD*, 65-66.

hazerâtının akvâlini iktibâs eyleyerek bu bâbda edille-i lâzimesini hâvî lâyiha tanzîm eyleyecektir. Müntebîh-i ilm-i fıkhnın ma'lûmudur ki mesâil-i şer'iyenin bir kısmı bütün müctehidîn-i 'izâm hazerâtının ittifâkını hâiz bulunduğundan mucme'un-aleyhâ nâmı alarak bunların hilâfına mesâğ-ı şer'î kalmaz. Mesâil-i mezkûrenin diğer bir kısmı da müctehidîn-i kirâm hazerâtının ihtilâfâtına cilvegâh olduğundan mesâil-i müctehedun-fihâ nâmıyla yâd olunur. Bu ikinci kısım dahî iki kısma ayrılır. Şöyle ki mesâil-i mezkûreden herhangi bir mes'ele hakkında bir müctehidin ashâbı beyninde ittifâk mevcûd ise ol mes'eleye müttefekun-aleyhâ ve ihtilâf vâki' ise muhtelefun-fihâ nâmı ıtlâk olunur. İşte nukûl-i âtiyeden müstebân olacağı vechile müteahhirîn fukahâ-yı dîn muhtelefun-fihâ olan mesâil-i şer'iyeden her biriyle amel etmiş ve lede'l-iktizâ diğer bir mezhebe ait akvâl-i fikhiyyenin ber vech-i âti üç tarîkten biriyle ahzini tecvîz eylemişlerdir.

Birinci tarîk: Kâdî veya müftî bulunan zâtın kendi mezhebine muhâlif olan bir mes'ele-i müctehedün-fihâyı kendi mezhebi üzere vâki' bir mes'ele gibi telakki ederek doğrudan doğruya ânınla kazâ ve iftâda bulunmasıdır. Nitekim dokuz ay murûruyla mümteddetü't-tuhrun ve dört sene mürûrunu müteâkib zevcetü'l-mefkûdun inkizâ-yı iddetlerine, Havârezm fukahâsına göre kırâatta vukû' bulacak ale'l-ıtlâk hatâ ile namazın adem-i fesâdına dâir bu yolda hüküm ve amel vâki' olmuştur.

İkinci tarîk: İstihlâfdır ki mesela Hanefiyyü'l-mezheb olan bir kâdînin akvâl-i Şâfi'yye'den bir mes'ele ile hükmetmek üzere bir âlim-i Şâfi'yi kendisine nâib ta'yîn etmesidir. Nitekim mu'sirin ve bilâ-nafaka zevcesini terk eden gâibin nikahlarını fesh husûsunda bu vechile amel olunmuştur.

Üçüncü tarîk: Emîru'l-mü'minîn hazretleri tarafından mesâil-i müctehedün-fihâdan biriyle hükm olunmasının emr u irâde buyurulmasıdır ki kazâ ta'yîn ve tahsîsi kabul ettiğine binâen halife-i müslimîn hazretlerinin nâibi bulunan kudât-ı kirâm için irâde olduğu vechile hükmeylemek lâzım gelir. Nitekim ale'l-ıtlâk emvâl-i mefkûdun bey'i, ve sebb-i nebîye cür'et edebilecek kesânın istifâb ve katli hususlarında bu vechile amel olunduğu kütüb-i mu'tebere-i fikhiyyede musarrahtır... Binâenaleyh: Her asrın tevlîd edeceği ihtiyâcâta nazaran sâha-i tatbîke vaz'ına lüzûm görülecek herhangi bir mes'ele-i fikhiyye bu mezâhib-i âliyye erbâbının akvâlinde iktibâs edilerek müslimînün umûr ve muâmelâtında birer vesîle-i me'âlîye destres olacakları şüphden vârestedir..."⁷⁵

Otuz sayfadan oluşan bu mecmuada mukaddimeyi destekleyecek şekilde pek çok ki-taptan nakilde bulunulduktan sonra üç mesele hakkında mezhep içinde müftâ-bih olmayan kavlin tercihi ya da diğer mezheplerden kavil alınması konusunda görüş beyanı ve halîfenin irâdesine sunma söz konusudur. Her lâyihanın sonunda da görüş belirten Hey'et-i Te'lifiyye âzâlarının isimleri bulunmaktadır. Bu meselelerden ilki nafaka bırakmayarak mefkûd olan şahsın karısının talebiyle kâdînin nikahı feshetmesi, ikincisi kadının kocasının bulunan hastalıklar (cünûn, cüzâm, baras ve bunların derecesinde başka bir hastalık) sebebiyle ayrılma talebi hususunda mezhep içinde müftâ-bih olan görüşteki sınırların genişletilmesi ve üçüncüsü de usûl-i muhâkemeye dair, kâdînin kazâ dairesinden sefer müddetinden daha az bir mesafede bulunan müddeâ-aleyhin mahkemeye gelmemesi, müdde'înin de beyyine ile davasını ispat edememesi durumunda nasıl bir yol izleneceği hakkındaki lâyihalardır. Bu üç meseleden biri olan mefkûdla ilgili mesele defterde de yer almaktadır ve bu çalışmadaki müftâ-bih olmayan görüşle amel konusundaki ilk örnek olacaktır. Değişimin takip edileceği diğer örnek ise defterde yer alan kısâsta imzâ-i kazânın tetimme-i kazâdan sayılıp sayılmayacağı meselesidir.

⁷⁵ *Muhtâtu'l-fetâvâ* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Ktp. 000880), 1-4, (eski numara:181).

2.1. Mefkûdun Zevcesinin Nikâhının Hâkim Tarafından Feshi Meselesi

Hanefî mezhebindeki istishâb kâidesi gereği en son canlı olduğu bilinen bir kişinin hayat ve memâtı hakkında haber alınmadığında karar vermek için doğumundan itibaren yüz yirmi, yüz ya da doksan yıl geçinceye ya da akraları ölünceye kadar⁷⁶ beklenmesi gerektiği yönündeki görüşler Osmanlı topraklarında yaşayan kadınların nafakasız kalarak zarar görmesine sebep oluyordu. Ticaret vb. sebeplerle Osmanlı'ya gelip burada müslüman kadınlarla evlenen başka devletlerin tebasından olan yabancı müslümanlar bir müddet sonra geri dönüp arkalarında eş ve çocuklarını bir başlarına bırakıyorlardı.⁷⁷ Yine savaşa gidip de dönmeyen ve kendilerinden de haber alınmayanların aileleri de aynı durumdaydı.⁷⁸ Malumdur ki Mecelle'de aile hukuku konuları kanunlaştırılmamıştır. Bu sebeple dönemin önemli isimleri Şeyhülislam Hayri Efendi ve Fetvâ Emîni Ali Haydar Efendi'nin bu konuya bîgâne kalmayıp *Risâle-i Mefkûd*,⁷⁹ (1309) *Kitâbü'n-Nafakât* (1333) ve baskı aşamasına geçememiş *Kitâbü't-Talâk*a eklenen nafaka bâbıyla bu konuları düzenlenmeye çalıştıklarından bahsedilmiştir. Mefkûd ve gâible ilgili olarak kadınların tekrar evlenebilmeleri hususunda en temel mesele zevcin nafaka bırakmamış olmasıydı. Nafakası olmayan eşlerin hâkime başvurarak mefkûd veya gâib üzerine nafaka tayin ettirmeleri mümkün olmakla birlikte bunun pratikte elverişli bir uygulama olmadığı görülmüştü. Zira böyle durumlarda borç verecek kişi bulmak oldukça zordu. Hanefî mezhebinin görüşü hâkimlerin bu konuda maslahata uygun çözümler bulmalarına engel olsa da zaman zaman diğer mezheplerden nâibler atanarak onların kendi mezheplerine göre verdikleri hükümlerin Hanefî kadı tarafından tenfizi suretiyle sıkıntılar giderilmeye çalışılmıştır. Ancak bu usûlde bir süreklilik olmayıp ferman ısdârı yoluyla nikâh, talâk ve ibâdetler alanında diğer mezheplere tanınan özgürlüklerden kocâsının gâib olması sebebiyle boşanmak isteyen kadınların davalarının istisnâ edildiği de görülmüştür. Defterde yer alan h.1328 senesinde Tâif'e nâib olarak atanan Ahmed Neccâr Efendi hakkındaki kayıt bize devletin, nâib tayini yoluyla mefkûdun karısının boşanması şeklindeki uygulamadan bir dönem vazgeçtiğini göstermektedir. Konuyla ilgili kayıt şu şekildedir:

"Tâif ulemâsından ve fikh-ı Şâfi'iyeye aşına olan Ahmed Neccâr Efendi'nin Asîr Sancağı niyâbetine tâyini istihâmını hâvî ve selâtîn-i 'izâm-ı Osmâniyye hazerâtı mezheb-i Hanefîyi iltizam buyurdıklarından kudât ve nüvvâb ve müftîleri dahî eimme-i Hanefiyye aleyhim rahimehû Rabbü'l-âlemin hazerâtının esah ve ercah ekvâliyle hükm ve iftâ etmek üzere memur buyurdıkları ve dâhil-i memâlik-i Osmâniyyede Şâfiî ve Mâlikî ve Hanbelî mezâhibine sâlik ahâli bulunduğu cihetle bunlar beyninde hüküm ve kazaya ihtiyaç mesettikde kudât ve nüvvâb-ı mûmâ-ileyhimin mensûb olduğu mezheb üzere tevkî' ettiği hükmü kudât ve nüvvâb-ı Hanefiyye'nin tenfiz eylemeleri şer'an câiz ve maslahata muvâfık olduğu zâhir ise de bu bâb-taki mütâla'anın beyânı işâret-i aliyyesiyle havâle buyurulan Dâhiliye Nezâret-i Celîlesinin ff 8 Rebûlâhir, Sene 1328 tarihli ve yirmi bir numaralı tezkiresi mütâla'a olundu.

Ma'lum-ı dekâyık-ı melzûm-i hazreti müftî'l-enâmîleri buyurulduğu üzere icrâ-yı ahkâm-ı şer'iyyeye me'mûran taraf-ı saltanat-ı seniyyeden tayin buyurulan kudât ve nüvvâb efendiler âharı istihlâfa mezun kılınarak sâbiku'l-arz mezâhib-i selâseye sâlik ahâli beyninde

⁷⁶ Burhâneddîn el-Mergînânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedi*, nşr. Eymen Salih Şa'bân (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikyye, 2008), 3/104.

⁷⁷ Yunus Vehbi Yavuz, "Osmanlı Sultanı Muhammed Reşad Döneminde Kocasını Kaybolan Kadının Evlenmesine İmkân Veren Fikhi Hüküm Değişikliği ile İlgili Bir Vesika", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1 (2003), 88-89.

⁷⁸ Mefkûd/gâibin hükmü ile ilgili karşılaştırmalı bir çalışma için bkz. Sena Başpınar, *Türk Medenî Hukuku ve İslam Hukukunda Gaiplik* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁷⁹ Klasik görüşlerden olan oksan yaşına kadar beklenmesi gerektiği yönündeki hüküm *Risâle-i Mefkûd*'da şöyle maddeleştirilmiştir: "35. madde: Mefkûd hîn-i velâdetinden itibaren doksan yaşını ikmal ettikde vefâtıyla hükmolunur. Zira bu vakitten sonra hayât nâdir olup Mecelle'nin 42. maddesinde beyân olunduğu üzere nâdire itibâr yoktur..." *Risâle-i Mefkûd* (Kostantiniyye: Matba'a-i Ebu'z-ziyâ, 1309), 19-20.

tekevvün eden -yalnız zevcin ğaybûbeti bahanesiyle nikahın feshi hususunda vukû bulacak deâvî müstesnâ olmak yani bu bâbda kemâ-kân eimme-i Hanefiyye'nin kavilleri vechile icrâ-yı muâmele edilmek üzere ibâdât, nikâh, talâk ve bunlara müteferri'- deâvî ve mesâil-i şer'iyenin hal ve faslı için mezâhib-i ma'rûfe müftî ve ulemâsına kudât ve nüvvâb-ı mûmâ ileyhim taraflarından izin îtâsıyla ikâ edecekleri hükümler tenfiz olunmak münâsip olup ancak me'zûniyyet-i mezkûre dâimî surette olmayıp ahâlîsinin ihtiyaç ve zarûretleri tahakkuk ettikçe kudât ve nüvvâb-ı mûmâ-ileyhimin izin vermeleri sıyânet-i hukûk nokta-i nazarından evfak ve maslahat-ı nâssa erfak olmakla nezd-i sâmi-i hazret-i meşîhatpenâhîlerinde dahî karîn-i tasvîb buyurulduğu takdirde ol sûretle îfâ-yı muktezâsı re'y-i rezîn-i isâbetkârîn-i cenâb-ı fetvâpenâhîleridir. Ol bâbda fî 22 Rebûlâhir, Sene [1]328.

Hamîş: Zevcin gaybûbeti bahanesiyle fesh-i nikâh hakkındaki müracaatın istisnası Cennetmekân Sultan Mahmud Han hazretlerinin Mısır'a îtâ eyledikleri fermâna binaen olduğu işbu [?] şerh verildi."⁸⁰

Meşîhatin sorunun cevaplanabilmesi için Sadâretle yapmış olduğu yazışmalardan bu meselede ismi geçen sultanın II. Mahmud olduğu, fermânın Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ve Mısır kadısına hitaben yazıldığı anlaşılmaktadır. Meşîhat, Sadâretten fermânın bir sûretini talep etmiş suâlin cevabı da ona göre yazılmıştır.⁸¹

H. 1227 senesinde isdâr edilen bu fermanın hükmünün dâimî sûrette uygulanmadığı veya belli bölgelere has kılındığı düşünülebilir. Zira h. 18. 06. 1272 senesine ait arşiv kaydı Şâfiî oldukları takdirde Musullu kadınların, kocalarından on seneden fazla süredir haber alamamaları ve nafakasız kalmaları durumunda Hanefî kadı tarafından değil de Şâfiî nâib atanması suretiyle boşanabilmeleri hususunda Fetvâhâne kaydına uyulmasının istendiğini göstermektedir.⁸²

Gâib ve mefkûdun malının taksimi ve karısının boşanabilmesi hakkındaki mezhep görüşü tehlike altında kaybolmakla normal şartlar altında kaybolmak arasında bir fark gözetmektedir. Bu sebeple *Risâle-i Mefkûd*'un⁸³ otuz altıncı maddesinde o zamanlar Dersâdet İstînaf Mahkemesi Azası olan Ali Haydar Efendi şöyle demektedir:

"Bir kimse mühlükede mefkûd olub memâtı gâib-i zan olacak mertebe müddet mürûr ettikde mevtiyle hükm olunur. Bu mesele için îtâ buyurulan iki aded fetâvâ-yı şerîfe ber vech-i zîr nakl olunur: Zeyd mevki'-i harbde a'dâ ile muhârebe ettikten sonra mefkûd olub hayâtı ve memâtı ma'lûm olmasa Zeyd'in memâtı gâlib-i zan olacak mertebe müddet mürûrundan sonra mevtiyle hükm olunmak sahîh olur mu? el-Cevâb: Olur.

Bu sûrette Zeyd'in mevtine hükmün lühûkundan sonra zevcesi Hind ba'de inkizâi'l-'idde nefsinin âhara tezvîc ve verese dahî terekisini mes'ele-i mîrasları vechile taksîm etmeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar."⁸⁴

Bu maddede ifade edildiği şekliyle tehlike altında kaybolan kişilerin durumuna dair Harbiye Nezâret-i Celîlesinden gelen bir soru ve cevabı defterde şu şekilde yer almaktadır:

"Huzûr-ı sâmi-i cenâb-ı fetvâpenâhîye

⁸⁰ *FAEŞD*, 13.

⁸¹ "Dîvân-ı Hümâyûna havâle buyurulan işbu tezkire-i aliyye-i meşîhatpenâhî üzerine kayda lede'l-mürâca'a metn-i tezkirede beyân olunan madde hakkında evâil-i Rebûlevvel, Sene [1]227 tarihiyle Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ile Mısır kadısına hitâben tasdîr kılınmış olan fermân-ı âlişânın kaydından ihrâc olunan musaddak sûreti meşîhat-i müşârun ileyyhâya irsâl buyurulmak üzere leffen pîşgâh-ı sâmi-i sadâretpenâhîlerine takdîm kılınmakla emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Şeyhülislam Hasan Hüsnü" Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âlî Evrak Odası [BEO]*, No. 3757, Gömlek No. 281741.

⁸² Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı [AMKT.MVL]*, No. 78, Gömlek No. 45.

⁸³ Risâlenin kapak sayfasında yer alan "Bâb-ı meşîhatpenâhînin tasdîk ve Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi'nin ruhsatıyla tab' olunmuştur." bilgisi bu çalışmanın mahiyet ve makbûliyetine dair işaretler sunmaktadır. *Risâle-i Mefkûd* (Kostantiniyye: Matba'a-i Ebu'z-ziyâ, 1309).

⁸⁴ *Risâle-i Mefkûd*, 21-22.

Devlet-i ebed müddet-i Osmâniyye ile ma'lûm hükümetler beyninde tahaddüs eden harb esnasında celb ve cem' olunup düşman muvâcehesine sevk ve iğrâm kılınan efrâddan hayât ve memâtı nâ-ma'lûm olarak mevki'-i harbde gâib ve mefkûd olan efrâdın zevcelerinden âhara tezvîc-i nefis eyleyip eyleyemeyecekleri ve metrûkâtın veresi beyinlerinde taksîm olunup olunmayacağı ve ne kadar müddet intizârdan sonra zevcâtın nefislerini âhara tezvîce mesâğ-ı şer'î bulunduğunun beyânına dâir Harbiyye Nezâret-i Celîlesi nâmına Sıhhiyye Riyâseti'nden mevrûd fî 26 S. Sene 1332 tarihli ve 58 adedli tezkire ol bâbdaki iktizâ-yı şer'-i 'âlinin beyânı zımında Fetvâhâneye havâle buyurulmuş olmakla mütâla'a edildi.

Ma'lûm-ı fekâhet-i melzûm-i meşihatpenâhîleri olduğu üzere ordusuyla me'an mevki'-i harbe sevk olundukları ma'lûm ve fakat mevki'-i harb gibi tehlikede gâib ve mefkûd olarak keyfiyet-i mefkûdiyetleri meçhul bulunan ve cihet ve çâre-i tahkîk bulunamayan kimselerin hâl-i memâtı zan üzerine gâlib olacak mertebe müddet mürûrundan sonra kibel-i ğarrâ-i şerfat-i Ahmediyye'den mevtleriyle hüküm olunmak muktezâ-yı şer'-i 'âli olmakla vech-i ma'rûz üzere gâib ve mefkûd olan kimselerin veresi bulunduğları sicil-i mahkeme-i şer'iyelerine mürâcaatla ikâme edecekleri da'vâ-yı sahîha-i şer'iyeleri zımında müddet-i mezkûrenin ihtitâm ve inhilâliyle mevtlerine ba'de'l-hüküm zevceleri inkizâ-yı müddetten sonra nefislerini âhar kesâna tezevvüc edebilecekleri gibi veresi dahî terikâtını mes'ele-i mirasları vechile beyinlerinde tevzî' ve taksîm etmeğe kâdir olacakları mu'teberât-ı fıkhiyyede mestûr ve musarrahtır. Ol bâbda fî 14 Rebülevvel Sene [1]332."⁸⁵

Ceride-i İlmiye'de *Fetvâhâne-i 'Âli Kararları* üst başlığı altında *Zevc-i Gâib Hakkında* alt başlığıyla bu konuya dair bir karar neşredilmiştir. Bu kararda Kandıra kadılığında gelen tahrirât dipnot olarak kaydedilmiştir. Buna göre kocanın karısı için nafaka veya nafakasını karşılayacak birini bırakmadan Balkan muharebesine katıldığı, savaşın bitip askerinin terhis olmasına rağmen memleketine dönmediği, öldüğüne dair de şahit bulunmadığı, bu durumda kadının nikahının feshedilip edilemeyeceği meselesi sorulmaktadır. Fetvâhânenin verdiği cevapta ise sadece savaşa sevk olunmakla nikahın feshi kararı verilemeyeceği, düşmanla muharebeden sonra mefkûd olması gerektiği belirtilmektedir.⁸⁶

Gâib ve mefkûdun tehlike altında değil de normal şartlarda ortadan kabolduklarında nafakasız kalan eşlerinin ne olacağı konusu gibi diğer mezheplerden görüş alınması iktizâ eden durumlarda ve mezhepte müftâ-bih olmayan görüşlerin tercih edilmesini gerektiren konularda hüküm vermek üzere Şeyhülislam Hayri Efendi zamanında Fetvâhânedeki bir Hey'et-i Te'lifiyye tesis edildiğinden yukarıda bahsedilmiştir. Hey'etin hazırlamaya başladığı *Muhtû'l-fe'â vâ'* da mefkûdun boşanması hakkındaki değişiklik lâyihasının farklı mezheplerden hüküm alınmasına örnek olarak kaydedildiğini burada hatırlamak gerekir.⁸⁷ Yunus Vehbi Yavuz da Hey'et-i Te'lifiyye'nin şeyhülislamlığa sunduğu değişiklik mazbatası (23 Rebü'lâhîr 1334/20 Şubat 1331) ile Şeyhülislam Hayri Efendi'nin Sultan Reşad'a gönderdiği yazıların (29 Rebü'lâhîr 1334/14 Şubat 1331) Bâb-ı Fetvâ Dâire-i Meşihat-i İslâmiyye/Mektûbî Kalemî tarafından basılmış versiyonunu orijinal metin, sadeleştirilmiş metin ve belgelerin asılları ile birlikte neşretmiştir.⁸⁸ Mazbatada bir rivayete göre İmam Malik ve İmam Şâfi ile birlikte Ahmed b. Hanbel'in de kocanın gâib olması hasebiyle nafaka konusunda sıkıntı yaşadığında zevcenin talebiyle hâkimin nikâhı feshedebileceği görüşünde oldukları ifade edilmiştir. Buna göre Hanefî kâdînîn bu durumlarda diğer üç mezhepten nâib atayarak, onun verdiği hükmü tenfîz etmesinin gerekli olacağı ifade edilmektedir. Ancak memleketin her köşesinde Şâfiî ve Hanbelî fakih bulunamayacağı için zorluklarla karşılaşıldığı belirtilen mazbatanın sonunda bu sorunun çözümü hakkında şu ifadeler yer almaktadır:

"İhtilâf-ı müctehidîn, 'ibad için bâis-i rahmet ve bir mezhebe salık bulunan zatın 'inde'l-ıztırâr diğer mezhebe göre olan bir mesele ile amel veya iftâ etmesi tecvîz-kerde-i şerfat olduğu gibi, mesâil-i müctehedün-fihâda emîru'l-mü'minîn hazretleri hangi kavil ile

⁸⁵ *FAEŞD*, 67-68.

⁸⁶ "Fetvâhâne-i 'Âli Kararları: Zevc-i Gâib Hakkında", *Ceride-i İlmiyye* 3/24 (Cumâdi'l-uhurâ 1334), 535.

⁸⁷ *Muhtû'l-fe'â vâ'* (000880), 51-52.

⁸⁸ Yavuz, "Osmanlı Sultanı Muhammed Reşad Döneminde Kocasını Kaybolan Kadının Evlenmesine İmkân Veren Fıkhi Hüküm Değişikliği ile İlgili Bir Vesika", 79-93.

amel olunmasıyla emir ve ferman buyurur ise ânınla amel edilmesi muktezî idüğü kütüb-i fikhiyyede musarrâh bulunduğuna ve mâdde-i ma'rûza Hanbelî Mezhebi'ne tamamiyle muvâfık idüğüne mebnî derdest-ikmâl bulunan *Kitâbu't-Talâk*'ın⁸⁹ münasip bir faslına ilave edilmek ve bu mesele ile alâkadar olan mevâdd-i sâire âna göre tanzîm kılınmak üzere takdîm kılınan mâdde hakkında irâde-i seniyyenin istihsâli muvâfık-ı mütâlâa edilmiş ise de ol bâbda 23 Rebülâhir 1334 ve 14 Şubat 1331."⁹⁰

Beklenmesi istenen sürenin ne kadar olduğu söylenilmeden konuyla ilgili olarak - muhtemelen daha önce vârid olan sorular sebebiyle- 29 Cemâziyelâhir 1334/3.5.1916'da Sofya Maslahatgüzârı tarafından Rusçuk,⁹¹ Varna⁹² ve Sofya Şehbenderliğine⁹³ zevc kaybolduğunda, nafaka da tahsil edilemiyorsa zevcenin talebiyle nikâhın feshedilebileceğine dair yazılar gönderilmiştir.

Avusturya Harbiye Nezareti tarafından, Viyana Baş Şehbenderliğinden mefkûd yani yaşayıp yaşamadığı bilinmeyen, kendisinden haber alınamayan kişiler hakkındaki şer'î ve hukûkî mevzuatın istenmesi üzerine Adliye ve Mezâhib Nezâreti Umûr-ı Hukûkiye Müdiriye-tince yapılan değerlendirmede mefkûd hakkında bilgi verildikten sonra savaş, sefîne gibi tehlikeli bir yerde gâip olursa vefatlarına zann-ı gâlib hâsıl olacak bir müddet geçtikten sonra hükmolunacağı yazmaktadır. Bu müddetin ne kadar olduğu hususunda ise sürenin belirli olmadığı, mefkûdun hayatta olsa idi ortaya çıkmış olacağı kadar bir müddet olup bunun hâkimin takdirine bırakıldığı yazmaktadır. Değilse mefkûd doksan yaşına gelinceye kadar beklenmesi gerekecektir.⁹⁴

Cerîde-i İlmîye'de "Zevci gâib olup da zevcenin istihsâl-i nafaka etmesi müteazzir olduğu takdirde fesh-i nikâh hakkında Fetvâhânen tasdîk edilmiş zîrdeki i'lâm numûne olmak üzere derc olunur" başlığından sonra 26 Receb 1334 tarihli örnek bir i'lâm yayınlanmıştır. Özet olarak i'lâmda Galata'dan Âmine Nüket Hanım'ın on iki sene evvel Bayburtlu Rüstem Ağa ile evlendiği ve iki küçük kızı olduğu, Rüstem Ağa'nın üç sene önce nafaka ve nafakayı karşılayacak herhangi biri olmaksızın onları terk edip Erzurum'a kaçtığı, sonrasında da herhangi bir para göndermediği, Âmine Nüket Hanım'ın nafakalarının karşılanması için mahkemeye başvurup karar çıkarttığı ancak Erzurum'dan böyle bir kimsenin mevcut olmadığı bilgisinin geldiği, kendisinin başkasından borç almasının da mümkün olmadığı ifade edildikten sonra nikâhın feshi talep edilmektedir. İ'lâmda şahitlerin duruma şahitlikleri de eklendikten sonra Âmine Nüket Hanım'la Rüstem Ağa'nın nikâhının feshinin tescil edildiği ve İstanbul Mahkemesinden i'lâm olunduğu bilgisi bulunmaktadır.⁹⁵ Bu i'lâm değişiklik lâyihasının uygulamaya yansımalarının bir örneğidir.

Sultan Mehmed Reşâd tarafından imzalanan Hukuk-ı Aile Kararnâmesi'nin (8 Muharrem 1336) 126-127-128 ve 129. maddeleri bu husustaki en geniş düzenlemeyi gerçekleştirmiştir. Böylece nafaka bırakmadan gâib veya mefkûd olan kimsenin karısı tefrîki talep ederse gerekli tahkîkatten sonra hâkim tefrîke hükmeder. Zevc nafaka bırakarak karısını terk ettiği takdirde yine kadının talebiyle gerekli tahkîkâtı müteâkib dört sene geçtikten sonra kadın

⁸⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi'nde *Kitâbü't-Talâk*'ın maddelerin Türkçe, nüskülün Arapça olarak hazırlandığı birinci (000876) ve ikinci ciltleri (000881) ile sadece Türkçe maddelerin yer aldığı, nüskülün bulunmadığı üçüncü cildi (000886) mevcuttur. Ayrıca *Kitâbü't-Talâk*'ın nafaka bâbının sadece nüskülünün bulunduğu birinci cildi (000883) ve yine nafaka bâbının Arapça maddeler ve nüskülünden oluşan bir nüshası (000878) ve sadece nüskülden oluşan ric'at bâbı ile başlayan üçüncü cildi (000879) de bulunmaktadır.

⁹⁰ *Muñîtu'l-fetâvâ* (000880), 52.

⁹¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti-Sofya Sefareti [HR.SFR.04]*, No. 903, Gömlek No. 24-1.

⁹² Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti-Sofya Sefareti [HR.SFR.04]*, No. 903, Gömlek No. 31.

⁹³ Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti-Sofya Sefareti [HR.SFR.04]*, No. 903, Gömlek No. 22.

⁹⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Umur-ı Hukuk-ı Muhtalita Müdiriyeti [HR.UHM]*, No. 199, Gömlek No. 4-3.

⁹⁵ *Cerîde-i İlmîye* 24 (Cumâdi'l-uhurâ 1334), 552-554.

aynı karardaysa tefrîk gerçekleştirilir. Eğer zevc muhârebede gâib oldu ise tarafların ve esirlerin dönmelerinden itibaren bir yıl geçtikten sonra hâkim tarafından tefrîk edilirler.⁹⁶

2.2. Kısâsta İmzâ-i Kazânın Tetimme-i Kazâdan Sayılıp Sayılmayacağı Meselesi

Defterde yer alıp da mezhepte müftâ-bih olan görüşün, uygulamada maslahat sebebiyle devlet başkanı irâdesiyle değişimi “imzâ-i kazânın tetimme-i kazâdan sayılması” meselesinde daha da net bir şekilde takip edilebilir. Bu konuyla ilgili olarak tutulmuş ilk kayıtlar, Osmanlı Devleti’nde hakkında kısâs kararı verilen katilin infâzından evvel hükmü veren hâkimin görevinden ayrılması durumunda davanın yeni gelen hâkim tarafından bidâyeten görülmesi hükmünün uygulandığını göstermektedir.

Defterde kısâs davalarının bu yönüne işaret eden ilk fetvâ h.1327 senesinde verilmiştir. Söz konusu fetvâda hükmün verilmesinden sonra usûlen gerekli olan fermânın da sâdir olduğu ancak infazdan evvel hükmü veren hâkimin görevden ayrıldığı, bu durumda ne yapılmasının lâzım geldiğinin izâhı istenmektedir. Fetvâ talebi ve cevabı şu şekildedir:

“Huzûr-ı sâmi-i cenâb-ı meşîhatpenâhîye

Katil Hüseyin bin Osman’ın kısâsına dair Ömer Hulûsi Efendi’nin zamân-ı niyâbetinde Beyrut Vilâyeti Merkez Mahkeme-i Şer’iyyesinden itâ olunan ilâm-ı şer’î üzerine fermân-ı âlî sudûr etmiş ise de nâib-i mûmâ-ileyhin infisâli vukûuna binâen fermân-ı âlî-i mezkûr hükm-i münîfin infazı için iâde-i dava ve hükm ile iktifâ olunmak veyahut ilâm isdârıyla tasdîka iktirân etmek mi lâzım geleceğinin istifsârına dâir ve Meclîs-i Tetkîkât-ı Şer’iyyenin derkenârını hâvî vilâyet-i mezkûre valiliğinin havâle buyurulan fî 26 Teşrîn-i sâni, Sene 1325 ve fî 1 Kânûn-ı Sâni, Sene 1325 tarihli iki kıt’a telgrafnâmesi mütâla’a olundu.

Malûm-ı âli-i cenâb-ı meşîhatpenâhîleri buyurulduğu üzere emr-i kısâs umûr-ı mu’azama ve mevâdd-ı mûtenâ-bihâdan olduğu cihetle katilin kısâsına hükmederek ilâm vermiş olan nâibin kısâsın icrâsından mukaddem infisâli vukûunda imzâ-i kazâ tetimme-i kazâdan bulunduğuna binâen nâib-i lâhik tarafından iâde-i muhâkeme ve şühûd olunması şer’an müktezâ bulunduğundan kâtil-i mezbûr Hüseyin hakkında dahî ber-nehc’i şer’î iâde-i da’vâ ve şühûd olunarak lâhik olacak hükmü hâvî ilâm tanzîm olunup li-eclî’t-tasdîk Fetvâhâneye irsâli icâb-ı maslahattan görülmekle ol vecihle müktezâ-yı şer’îsi icrâ olunup tanzîmi iktizâ eden ilâm li-eclî’t-tetkîk serîan irsâl olduğuna halde de muâmelesinin sûratle ifâ olunacağına cevâben vilâyet-i müşârûn-ileyhâya emr u izbâr buyurulması mütevakıf-ı re’y-i rezîn-i fetvâpenâhîleridir. Ol bâbda fî 26 Zilhicce, Sene 1327.”⁹⁷

Bu konuyla ilgili olarak 1328 yılı olayları arasında yer alan fetvâ kaydında ise ilk örnektekinin aksine henüz fermân-ı âlî sâdir olmadan hâkimin infisâlinden bahsedilmektedir.⁹⁸ Her iki örnekte de Fetvâhâne davanın tekrar görüleceğini söyledikten sonra hükmün infazının gecikmesinin meydana getirebileceği olumsuzlukların önüne geçmek için ikinci defa verilen hükmün sûratle muamelesinin yapılacağına garantisini vermektedir. Ancak bu konudaki rahatsızlık had safhaya varmış olacak ki Şûrâ-yı İlmiyyenin kararı üzerine Meclîs-i Tetkîkât-ı Şer’iyye baş katibi Saîd Efendi tarafından hazırlanıp, gözden geçirilip onaylanması için Fetvâhâneye sevk edilen Usûl-i Muhâkemat-ı Şer’iyye Lâyihası’nın hangi da’vâya hangi mahkemelerde bakılacağı ile ilgili 210. maddesinin ta’dîlinin yanında 211. madde olarak kısâs hükümlerinin uygulanmasında imzânın tetimme-i kazâdan olması meselesinde mevcut uygulamadan vazgeçilmesi hususu düzenlenmiştir. Bu değişiklikte birlikte müftâ-bih olan görüş de değişmiş, istihsân ve kıyâstan ibâret olan iki kavilden imzâ-i kazânın tetimme-i kazâdan olmamasını kabul eden kavî-i kıyâs ile amel edilmesinin *asrın gerekliliklerine* ve *maslahat-ı nâssa en uygun olan görüş* olduğu ifade edilmiştir. Son olarak da böyle meselelerde *devlet başkanının seçtiği görüşle amel etmenin gerekliliğine* ve kanun haline geldikten sonra da bu

⁹⁶ “Kavânin ve Nizâmât: Hukûk-ı Âile Kararnâmesi”, *Cerîde-i İlmiyye* 34 (Rebiülevvel 1336), 1000.

⁹⁷ *FAEŞD*, 8.

⁹⁸ *FAEŞD*, 11.

şekilde hüküm verilmesinin mecbûrî olduğuna vurgu yapılmıştır. Kaydın tarihi 20 Rebûlev-vel 1329'dur.⁹⁹ Ancak defterde yer alan Rebûlâhir 1330 tarihli bir başka kayıta mezkûr kâunnâmenin irâde-i seniyyeye iktirânının zamana muhtaç olmasından bahisle bu değişikliğin henüz uygulamaya giremediği ifade edilmektedir.¹⁰⁰ Böylece lâyhâya eklenen maddenin aradan geçen bir sene zarfında yürürlüğe girmediği anlaşılmaktadır. *Kelîme-i Tayyibe* dergisinde 15 Cumâdi'l-ûlâ 1330/19 Nisan 1328 tarihinde yayınlanan, "Haftanın Şâyân-ı Memnûniyet Hâdisât-ı Hukûkiyesi" üst başlığı altında yer alan "Tenfîz-i Hükümün Kısâsta Tetimme-i Kazâ Telakkîsi Kaidesinden Rücû" başlıklı yazıda Meşihatce yapılan ilana yer verilmektedir. Bu ilanda şimdiye kadar *ma'mûlün-bih* olan istihsâna dayalı görüşten -halifenin irâdesinin sâdir olmasıyla- vaz geçilerek kıyasa göre hükmetmenin kanun haline geldiği bildirilmektedir. Böylece bu konudaki değişiklik de yürürlüğe girmiş olmaktadır.¹⁰¹

Sonuç

Fetvâhânenin işleyişi ve fetvâ faaliyetinin nitelik ve sınırları hakkında sağlıklı karar verebilmek için kurumun kendi kayıtlarının bulunduğu defterlere ve vesikalara mürâcaat etmek gerektiği aşikârdır. İşte bu sâikle Fetvâhânenin çeşitli konulardaki kayıtlarını içeren ama en çok da *Fetvâhâne-i 'Âlî Ecvibe-i Şer'iyye Defteri* ismi sebebiyle dikkati çeken defterdeki fetvâlar baz alınarak kurumun son dönemindeki fetvâ faaliyetine dair bir tasavvur oluşturulmaya çalışıldı. Buna göre Fetvâhâne zaman zaman -devam eden savaşlar sebebiyle- az sayıda görevliyle vazife ifâ etmek zorunda kalsa da Osmanlı'nın bu son döneminde hala büyük bir coğrafyadan geniş bir yelpazede gelen sorulara cevaplar üretmeye devam ettiği görülmektedir.

Bu makalede defterdeki fetvâların özellikleri dışında önemli görülen bir başka konuya da yer verilmiştir. Hanevî mezhebindeki müftâ-bih görüş üzere muâmeleye memur olan Fetvâhânenin ihtiyaç hâsıl olması durumunda bu görüşten udûl edip başka bir görüşü ittihâz edebilmek için nasıl bir yol takip ettiği defterde yer alan iki mesele üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmada müftâ-bih görüşün terkedilerek mezhep dışından bir görüşle amel edilmesinin örneği olarak mefkûdun karısının hâkimin hükmüyle boşanması, mezhep içinden olmakla birlikte müftâ-bih olmayan görüşün tercihinin örnek olarak da imzâ-i kazânın tetimme-i kazâdan sayılıp sayılmaması meselesindeki değişim ele alınmıştır. Her iki durumda da böyle bir değişiklik için sultânın iradesi talep edilirken gerekçe olarak ise *maslahat-ı nâs, ilcâât-ı asra evfak olma ve ıztırâr halî* kavramlarına başvurulmuştur.

Son olarak Fetvâhânenin aile hukukuna dair çalışmalarının yanında Türkçe fetvaları içeren *Muhtâtu'l-fetvâ* adıyla geniş bir nuküllü fetvâ mecmûası hazırlama girişiminin de oldukça mühim olduğu söylenebilir. Tamamlanamamış da olsa bu teşebbüs üzerine yapılacak çalışmalar Osmanlı'nın son dönem fıkıh/fetvâ anlayışına dair önemli bilgilere ulaşılmasını sağlayacaktır.

⁹⁹ *FAEŞD*, 32.

¹⁰⁰ *FAEŞD*, 44-45.

¹⁰¹ "Haftanın Şâyân-ı Memnûniyet Hâdisât-ı Hukûkiyesi: Tenfîz-i Hükümün Kısâsta Tetimme-i Kazâ Telakkîsi Kaidesinden Rücû" *Kelîme-i Tayyibe* 2 (15 Cumâdi'l-ûlâ 1330/19 Nisan 1328), 58-59

Kaynakça

- "Fetvâhâne-i 'Âlî Kararları: Zevc-i Gâib Hakkında". *Cerîde-i İlmîyye* 3/24 (Cumâdî'l-uhurâ 1334), 535.
- "Haftanın Şâyân-ı Memnûniyet Hâdisât-ı Hukûkiyesi: Tenfîz-i Hükümün Kısasta Tetimme-i Kazâ Telakkîsi Kaidesinden Rücû". *Kelime-i Tayyibe* 2 (19 Nisan 1328), 58-59.
- "Hakre Dâir". *Cerîde-i İlmîyye*. 1/2 (Gurre-i Şa'bân 1332), 66-69.
- "İslam Bankası". *Te'ârûf-i Müslimîn* 21 (28 Teşrîn-i Evvel 1326), 343-344.
- "Kavânîn ve Nizâmât: Hukûk-ı Âile Kararnâmesi". *Cerîde-i İlmîyye* 4/34 (Rebiülevvel 1336), 986-1004.
- "Kavânîn ve Nizâmât: Zevc Gâib Olup da Zevcenin İstihsâl-i Nafaka Etmesi Müteazzir Olduğu Takdirde Fesh-i Nikâh Hakkında Fetvâhânenen Tasdik Edilmiş Zirdeki İ'lâm Numûne Olmak Üzere Derc Olunur". *Cerîde-i İlmîyye* 3/24 (Cumâdî'l-uhurâ 1334), 552-554.
- Ali Haydar Efendi. *el-Cildü'l-evvel min Kitâbi't-Talâk*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi, 000876.
- Ali Haydar Efendi. *el-Cildü'l-evvel min Kitâbi't-Talâk*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi, 000883.
- Ali Haydar Efendi. *el-Cildü's-sâlis min Kitâbi't-Talâk*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi, 000886.
- Ali Haydar Efendi. *el-Cildü's-sânî min Kitâbi't-Talâk*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi, 000881.
- Ali Haydar Efendi. *Kitâbü't-Talâk (el-Bâbü's-sâmini ve'l-aşer fi'r-ric'at)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi, 0000879.
- Ali Haydar Efendi. *Kitâbü't-Talâk bâbü'n-nafakât*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi, 000878.
- Ayar, Talip. *Osmanlı Devleti'nde Fetvâ Eminliği* (1826-1922). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Ayar, Talip. *Osmanlı Devleti'nde Fetvâ Eminliği (1826-1922)* Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Başpınar, Sena. *Türk Medenî Hukuku ve İslam Hukukunda Gaiplik*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası [BEO]*. No. 3757, Gömlek No. 281741.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti-Sofya Sefareti [HR.SFR.04]*. No. 903, Gömlek No. 31.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti Umur-ı Hukuk-ı Muhtalita Müdüriyeti [HR.UHM]*, No. 199, Gömlek No. 4-3.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti-Sofya Sefareti [HR.SFR.04]*. No. 903, Gömlek No. 22.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti-Sofya Sefareti [HR.SFR.04]*. No. 903, Gömlek No. 24-1.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı [A.MKT.MVL]*. No. 78, Gömlek No. 45.
- Cebeci, İsmail. *Ceride-İ İlmîyye'de Yer Alan Fetvalar Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Çelik, Samet. *İlâveli Mecmua-ı Cedide'de Yer Alan İbadetlerle İlgili Fetvaların Tahlili*. Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Demirci, İslam. "Osmanlı Şeyhülislamlık Kurumunun Bir Birimi: Te'lîf-i Mesâil Şubesi" *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 9 (Nisan 2007), 143-170.
- el-Mergînânî, Burhâneddîn. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*. nşr. Eymen Salih Şa'bân. 4 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, 2008.
- Fetvâhâne-i 'Âlî Ecvibe-i Şer'îyye Defteri*. İstanbul: İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, 378.
- Güneş, Osman. *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Hayatı, Fetvaları ve Dönemin Siyasi Olayları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Hey'et-i Te'lîfiyye. *Muhtû'l-fetâvâ*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi, 000880.

Emine Arslan. Fatwā Activity During the Last Years of The Fatwā Office and The... | 1463

- Hey'et-i Te'lifiyye. *Muḥîtu'l-fetāvā*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi, 000884.
- Hey'et-i Te'lifiyye. *Muḥîtu'l-fetāvā*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi, 000888.
- Hocazâde Ali Haydar. *el-Fetâva'l-Hayriyye fî ıslâhi'l-fetâva't-Türkiyye*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi, nr: 000892/1b-43b.
- Hocazâde Ali Haydar. *Risâle-i Mefkûd*. Kostantiniyye: Matba'a-i Ebu'z-ziyâ, 1309.
- İpşirli, Mehmet. "Cemâleddin Efendi, Hâlidefendizâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/309-310. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İpşirli, Mehmet. "Hayri Efendi, Mustafa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/62-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kahraman, Seyit Ali vd., *İlmiyye Salnâmesi Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1998.
- Koca, Ferhat. "Mûsâ Kâzım Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/221-222 İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Koca, Ferhat. *Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi'nin Hayatı ve Fetvâları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Öz, Mustafa. "Mütevekkil-Alellah, Yahyâ Hamîdüddin" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/215-216 İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özcan, Tahsin. "Mehmed Nûri Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/503-504. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yavuz, Yunus Vehbi. "Osmanlı Sultanı Muhammed Reşad Döneminde Kocası Kaybolan Kadının Evlenmesine İmkân Veren Fıkhi Hüküm Değişikliği ile İlgili Bir Vesika". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1 (2003), 79-93.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Mustafa Sabri Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/350-353. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.